

TƏZƏ PİR MƏSCİDİ

Anar İskəndərov
tarix elmləri doktoru, profesor

BAKİ - 2009

BBK.4.1.

P-26

Məsləhətçi redaktor:

Şeyxüislam Allahşükür Paşazadə,
Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri
Tarix elmləri doktoru, professor

Redaktorlar:

Vasim Məmmədəliyev,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,

Bəkir Nəbiyev,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,

Dizayn:

Mübariz Xəlilov

P-26 Təzə Pir məscidi, Bakı, Qismət, 2009, 72 səh. (şəkilli)

P

0401000000
M-085-68-09

ISBN10 9952-8082-8-3
ISBN13 978-9952-8082-8-5

© Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, 2009
© Qismət, 2009

Xəlifədam və ya Təzə pir

Məlum olduğu kimi, müsəlman aləmində ilk məscidlər 623-cü ildə Mədinədə Məhəmməd Peyğəmbərin evinin yerində, 630-cu ildə Məkkədə, yəni Kəbədə, 632-ci ildə Canadiyada, VII əsrin 70-ci illərində Sapedə Əl-Cami, Əl-Kəbir, 687-691-ci illərdə Qüds ətrafında Kubbat əz Səhra, VIII əsrin əvvəllərində Qüdsdə əl-Əksa, 708-ci ildə Dəməşqdə Validə və 641-ci ildə Qahirədə tikilmişdir.

VII əsrin ortalarında İslam dininin Azərbaycanda yayılmasını rəsmiləşdirən tarixi və dini abidələr içərisində məscidlər xüsusi yer tuturdu. Müsəlmanlar bu ərazi lərde islam dinini geniş yaymaq məqsədilə ilk növbədə cümə məscidləri inşa edirdilər. Bu məscidlərdən birincisi 733-cü ildə Dərbənddə, ikincisi isə 743-cü ildə Şamaxıda inşa olunmuşdur. Dərbənddə hər məhəllənin öz məscidi tikilməklə, 733-cü ildə ümumşəhər Cümə məscidinin inşa olunması başa çatdı. Geniş bir meydanda şərqdən qərbə doğru istiqamətlənən düzbucaqlı daş hasarla (uzunluğu 67 m, eni 17 m.) əhatə olunmuş Cümə məscidi sütun düzülüşü ilə kvadrat formada üç hissəyə ayrılmışdır. Cümə məscidinin gümbəzlənmiş üstü dini məzmun daşıyan rəsmilərlə bəzədilmişdi. Zəlzələ nəticəsində ciddi zədə almış Dərbənd Cümə məscidi 1368-ci ildə bakılı memar Tacəddin Musa oğlu tərəfindən şəhər hakimi Əfriburzun göstərişi ilə əsaslı təmir olunmuşdur. İlk ərəb məscidlərinin inşasını nəzərə alınساq, Dərbənd Cümə məscidi müsəlman dünyasının Qafqazda ən qədim ibadət yerlərindən biridir.

Şamaxıda inşa edilən Cümə məscidi Şirvan ərazisində ən çox diqqəti cəlb edən ilk dini tikililərdən biri idi. İslam dininin əzəmətini nəzərə çarpmırmaq üçün Cümə məscidlərinin memarlığına xüsusi diqqət yetirilirdi. Uzunluğu 47 metr, eni 28 metr olan Şamaxıdakı Cümə məscidinin geniş zalı kvadrat şəkilli üç sərbəst hissəyə bölünmüş və bunlar bir-birilə enli keçidlərlə əlaqələndirilmişdi.

Azərbaycanda islam dininin yayılması ilə əlaqədar Bakıda Məhəmməd və ya Sınıqqala məscidi kimi tanınan, Şirvan-Abşeron memarlığının bir çox cəhətlərini özündə birləşdirən bu məscid 1078-ci ildə ustaların başçısı Məhəmməd Əbübəkr oğlu tərəfindən inşa olunmuşdur. Zəngin dekorativ elementlərlə bəzədilmiş bir ot-aqlı ibadət zalına şimal tərəfdən çox da böyük olmayan vestibül birləşir. Tağbəndin çərçivəsi Bakı-Abşeron memarlığı üçün yad olan bişmiş kərpiclə lentvari şəkildə ornamentlərlə bəzədilmişdir. Məscidə bitişik şəkildə qaldırılmış silindrik formalı minarə yuxarıdan karnız üzərinə oturdulmuş daş şəbəkəli müəzzzin eyvanı ilə təmamlanır. Minarə daxilində quraşdırılmış vintvari daş pillələr ibadət zalının döşəməsindən başlanır. Minarənin müəyyən yüksəkliyində məscidin damına keçmək üçün qapı qoyulmuşdur. Məscidin damı iri daşlarla döşənmiş, skalantik kəmər boyu ərəb dilində kufi xətlə Quran ayəsi yazılmışdır.

Bakının qədim dini abidələrindən biri də Bibiheybətdə Şıxlardan kəndində inşa olunmuş məsciddir. Həmin məscid dağ döşündə dəniz sahilində yarım kilometr aralı, yeddinci imam Museyi Kazımın Əməvi xəlifələrinin təqiblərindən qaçıb Bakıya gəlmış qızının türbəsinin yerində tikilmişdir. Məlum olduğu kimi imam Museyi Kazım 800-cü ildə xəlifə Harun ər-Rəşid tərəfindən Bağdadda öldürülmüşdür. Digər bir məlumatda görə Xilafətin mərkəzində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə məsləklərindən dönməyən insanları öz vətənlərini tərk etməyə məcbur edirdilər. Səkkizinci imam Rza da ailəsi ilə birlikdə doğma yurdunu tərk edənlər arasında olmuşdur. İmam Rza Xorasana, qızı və bacısı isə Bakı ətrafına gəlib çıxaraq, indiki Şıxlardan kəndinin yerində məskən salmış və burada da vəfat etmişlər. Müqəddəslərdən sayıldıklarına görə onların dəfn olunduğu yerdə türbə və məscid tikilmişdir. İmam Rzanın bacısının adı Hökumə xanım idi. 825-ci ildə səkkizinci imam Rza şəhid olduqda Hökumə (Həkimə) xanım üç uşaqla Məşhəddən Ənzəli şəhərinə gəlmiş, burada Babasucad adlı şəxs onu Ənzəlidən gəmi vasitəsi ilə Bakıya getirmişdir. Vətəni Mədinəyə qayıtmak təhlükəli olduğuna görə Hökumə xanım Azərbaycanda qalmışdı. Burada Hacı Bədir adlı bir şəxs onları qəbul edib evində gizlətmiş və məxfilik olsun deyə, öz adını dəyişərək Heybət qoymuşdu. Bibi Heybət məscidi ilə bağlı rəvayətlərin bir qismində Hacı Bədir – Heybət nökər kimi təqdim olunsa da, əslində o, varlı – dövlətli, başqalarını himayəsində saxlamağa qadir olan bir şəxs olmuşdur. Hacı Bədirin Həzrət Hökumə xanımı "bibi" deyə müraciət etməsi isə onun imam övladına hörmət və ehtiramının ifadəsi idi. Heybət Hökumə xanımı bibi çağırıldığından məscid də Bibi Heybət, yəni Heybətin bibisinin məscidi adlandırılmışdır. Məscid tikildikdən sonra yeni təriqətin üzvləri – şeyxlər onun ətrafına toplasdı və kənd onların adı ilə Şeyxlər və ya Şıxlardan adlanmağa başladı. Məscidin yanında 20 metrlik yaraşıqlı minarə ucalırdı. Məscidə bitişik türbə, sərdabə və məzarlar var idi. 1900-cü ildə şimal tərəfdən türbəyə bitişik yeni məscid tikilmiş və bununla əlaqədar köhnə məsciddə və türbədə bərpa və dəyişiklik aparılmışdır.

Köhnə məscidin cənub divarında ərəbcə kitabə mövcud idi. Kitabədə deyilirdi: "Mahmud ibn Sədin əməlidir". 1301-ci ildə Nardaran kəndində tikilmiş qalada da eyni məzmunlu kitabə vardır. Həmin memarın adı İçərişəhərdəki Molla Əhməd məscidinin kitabəsində də çəkilir. Beləliklə, Bibiheybət məscidinin tikilmə tarixini

XIII əsrin sonlarına aid etmək mümkündür.

Bakı şəhərində diqqəti cəlb edən və əzəmetinə görə xüsusi maraq doğuran məscidlərdən biri də Təzəpir məscidiidir. Müqəddəslik Təzəpir məscidinin özülündən başlanır. Tədqiqatlar sübut edir ki, məscidin dərin sűxur qatları altında mövcud olan turbeyi-şərif zəmanəsinin görkəmli alimi və övliyası Şeyx Əbu Səid Abdal Bakuyi həzrətlərinə aiddir. Həzrət Əlinin nəslindən olan bu insan böyük kəramət və fəzilət sahibi, dövrünün tanınmış ziyalılarından biri olmuşdur. Bununla bağlı Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır: "Əbu Səid Abdal yoxsul olmasına baxmayaraq, kəramətilə tanınmış və son dərəcə əliaçiq bir dərviş olmuşdur. Bakı şəhərinin xaricində bir sovmədə oturub ibadətlə məşğul olurdu. Əbu Səid azacıq mədaxili ilə yanına gələnləri qonaq edirdi. Sultanların fərmanlarına əsasən Şibani nefti və əkinləri onun türbəsinin məsarifinə məxsus idi. Bu ölkənin vəziyyətində əmələ gələn ixtişaş nəticəsində Əbu Səidin məscidi və karavansarası dağıllaraq, qəbri və ibadət etdiyi yer torpaq altında qalmışdır. Bu yerdə olan bir neçə ev "Xəlifə damı" adı ilə tanınmağa başlamışdır".

XIV əsrə yaşılmış Əbu Səid Abdal həzrətlərinin tərcüməyi halından məlum olur ki, o, XII əsrə Bakıya pənah gətirmiş İmam Museyi Kazımın qızı həzrət Hökumə xanım ilə eyni soydan olmuşdur. Çünkü Şirvanşahların iqamətgahından kənarda yaşayan Əbu Səid diqqəti cəlb etməmək və nəzarətdən yayınmaq üçün özünü dərviş adlandırırdı və tezliklə onun ətrafına toplaşanların mürsidinə çevrilmişdi.

Tarixən dərviş sözü farsca olub qapı-qapı dolaşan, dilənçi mənasında işlənir. İslam ölkələrində isə bu söz təriqət adamı, təriqətə mənsub olmaq mənasında işlənir. Oturaq həyat keçirən dərvişlərlə yanaşı, onların müsafir həyatı sürən abdal-qələndər qolları da var idi. Abdal-qələndərlər də daimi yaşayış yerləri ilə bağlı adamlar idi. Ancaq zaman-zaman mahal və vilayətləri, hətta ölkələri təriqət, yəni yol adamı kimi dolaşmalı, təriqətin ideyalarını insanlara yetirməli idilər. XIV əsrə dərviş icmaları, xüsusilə abdal-qələndər dərvişlər Ərdəbil əyalətində və Şərqi Anatolida böyük nüfuz qazanmışdır.

Mənbələrdən məlum olur ki, Hülaki xanın nəvəsi Olcaytu Məhəmməd Xudabəndə Əbu Səidin şöhrətini eşidərək onun görüşünə gəlmişdir. Əbu Səidin fəzilə-

tindən təsirlənən Məhəmməd Xudabəndə onunla qardaşlıq əhdi bağlamaqla özünü onun muridi elan edir. Şirvanşah I Xəlilullahın və ülamə Seyyid Yəhya Şirvani Bakuvinin müasiri olan Əbu Səid alim və xeyriyyəçi kimi məşhurlaşsa da, sarayla əlaqə saxlamırdı. Şirvanşahlar sarayı ilə əlaqə saxlamasa da, Şirvanda böyük hörmət sahibi olan Əbu Səid vəfat etdikdə xüsusi hal kimi öz evində dəfn edilir və qəbrinin üzərində türbə inşa edilir. Sağlığında xalqın böyük hörmətini qazanan Əbu Səid vəfat etdikdən sonra da dindarların və naumidlərin yadından çıxmır. Xalq bu yerə pir – ocaq kimi ibadət etməyə başlayır, xəstələr şəfa, mömünlər nicat tapmağa gəlir. Beləliklə, Pirin yerləşdiyi məkan XIX əsrin ortalarına qədər "Xəlfədam" adı ilə tanınmış və sonralar Təzəpir məscidi də bu ərazidə inşa edilmişdir.

Başqa bir tarixi sənəddə qeyd olunur ki, Bakı şəhərinin əhalisi çoxaldıqca əhalinin bir hissəsi tədricən şəhərin bayırında evlər və daha sonralar məhəllələr salmağa başladılar. İçərişəhərdən bir qədər yuxarı, indiki Təzəpir küçəsində təzə evə köçən bir nəfər özünə su quyusu qazdığı zaman yerin altından bir tikili və tikilinin içindən bir qəbr çıxmışdır. Əhalinin həssas təbəqəsi bu ərazini ziyarətgah kimi qəbul etmiş və ona Təzəpir adını qoymuşdular. Bakıdan və ətraf ərazilərdən Pirə ziyarətə gələnlərin sayı çox olduğundan Şeyx Əbu Səid adlı bir varlı dindar köhnə Türbənin içərisində kiçik məscid tikdirərək ətrafını hasarlayır. Beləliklə, bu yeni tikili el arasında Təzəpir adlandırılmağa başlayır.

Bakı əhalisinin ən böyük problemlərindən biri içməli su ilə bağlı idi. Təzəpirdə içməli su quyularının olması əhalinin buranı ilin hər fəslində ziyarət etməsi üçün şərait yaradırdı. Bakıda əhalinin artması və ziyarətə gələnlərin sayı çoxaldığı üçün şəhər əsilzadələri bu ziyarətgahı təmir etməyi və genişləndirməyi özləri üçün böyük şərəf sayırdılar.

Rusya imperatoru I Pyotrun 1722-1723-cü illərdə Xəzər yürüşü zamanı Bakı şəhəri ruslar tərəfindən işğal olundu. I Pyotr rusların Bakıda möhkəmlənməsini təmin etmək üçün şəhərə ermənilərin və kalmıklärın köçürülməsi haqqında qərar verdi. I Pyotr müsəlman əhalisinin rəğbətini qazanmaq üçün bildirirdi ki, o, İran şahının dostu olduğu üçün burada yaşayan müsəlmanların xahişlərinə də böyük hörmətlə yanaşacaqdır. Əgər müsəlman əhalisinin müqəddəs tikililərlə bağlı bir xahişi varsa, onu yerinə yetirməyə hazırlıdır. I Pyotr bu barədə Xəzər yürüşünü hə-

yata keçirən general Matyuşkinə yazırkı ki, müsəlmanların ən kiçik xahişini nəzərdən qaçırmıa. Əks təqdirdə, biz orada xristian əhalisinin yerləşdirilməsində çətinliklərlə üzləşməli olacaqıq. Çalış, müsəlmanların dini ocaqlarının bir neçəsini abadlaşdır. Müsəlmanların etimadını qazanandan sonra xristian tikililərinə rahat başlamaq olar.

Sənədlərdən məlum olur ki, rusların Xəzər yürüşü zamanı Təzəpirin təmiri ilə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Cünki Bakı şəhərinə komendant təyin olunan knyaz Baryatinski mərkəzə göndərdiyi raportunda yazırkı ki, Bakı əsilzadələrini və qara camaati öz tərəfimizə çəkmək üçün əlahəzrət imperatorun əmrinə tam riayət edirik. Bakıda Təzəpir deyilən ibadət yerinin təmirində iştirak etdik. Müsəlman əsilzadələri bizim köməyimizdən istifadə etməyə razılıq versələr də, bizim orada şəxsən iştirak etməyimizi qəbul etmədilər. Hər halda belə bir iştirak da bizi qane edir.

1806-cı ilin əvvəllərində Qafqazda rus qoşunlarının komandanı general Sisianov qurudan Bakı şəhərinə yaxınlaşdı. Sisianov Bakı xanlığının Rusiya tabeliyinə keçməsi haqqında müqavilənin layihəsini Bakı xanı Hüseynqulu xana göndərdi. Bu layihəyə görə xanlığın ərazisi Rusiyaya birləşdirilməli, xanlığın bütün gəlirləri çar xəzinəsinə göndərilməli, xan isə ildə on min manat məbləğində maaş almalı idi. Hüseynqulu xan Sisianovun şərtlərini qəbul etdiyini bildirdi. Eyni zamanda, Hüseynqulu xan təklif edirdi ki, o, Sisianovla şəxsən görüşmək və Bakı darvazasının açarlarını ona təqdim etmək istəyir. Görüşün uğurla nəticələnəcəyinə əmin olan Sisianov fevralın 8-də xanla görüşə getdi. Hüseynqulu xan açarları ona təqdim edərkən Sisianov xanın əmisi oğlu İbrahim bəy tərəfindən öldürdü.

Rus qoşunları 1806-cı ilin oktyabrında Bakını işğal edərkən Sisianovun ölümündə günahkar bilinənlərə qarşı ən sərt cəza tədbirlərini həyata keçirdilər. Rusların əlindən canını qurtaran Hüseynqulu xanın kürəkəni Qasım bəy bir müddət Təzəpir məscidində və onun həndəvərində gizlənməli oldu. Sisianovun ölümündə təqsiri olmadığını sübuta yetirən Qasım bəy əhd etdi ki, Təzəpir məscidini və Şeyx Əbusəidin türbəsini təmir etdirəcəkdir.

1813-cü ildə Qasım bəy Bakı komendantı general Bulqakova Təzəpir məscidinin təmir olunmasına icazə verilməsi ilə bağlı müraciət etdi. Lakin Bulqakov

Bakı xanı Hüseynqulu xanın İrana qaçmasını və Rusiyaya düşmən mövqeyində qalmasını əsas gətirərək Qasım bəyə rədd cavabı verdi. Qasım bəy ikinci dəfə Bakı camaatı adından çar orqanlarına müraciət etdi. Uzun müzakirələrdən sonra Qafqazın baş hakimi general A.Yermolov 1816-ci ildə Qasım bəyin arzusuna müsbət cavab verdi. Beləliklə, 1817-ci ildə sonuncu Bakı xanı Hüseynqulu xanın kürəkəni Qasım bəy Şeyx Əbu Səidin qəbrini və Təzəpir məscidini əsaslı şəkildə bərpa etdirməyə nail oldu.

1828-ci ildə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasından sonra Azərbaycanda, o cümlədən Bakı şəhərində yerləşən dini abidələr, o cümlədən məscidlər və pirlər çar Rusiyasının sərt nəzarəti altına düşdü. Çar hökuməti xristian amilini əsas götürərək Tiflisi siyasi mərkəz seçdi və Cənubi Qafqazın dini mərkəzi də bu şəhərə köçürüldü.

1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələdən sonra quberniya mərkəzi Bakıya köçdü. Bu zaman Bakının şəhər əhalisinin sayı yeddi minə yaxın idi. Şəhər əsasən Qala divarları içərisində yerləşirdi. Küçələr darışqal, evlər bir-iki mərtəbəli idi. Şəhərdə diqqəti üç böyük bina – Təpədə Şirvanşahlar sarayı, "Qoşa Qala qapısı" və ya Şamaxı darvazaları yanında Bakı xanlığının sarayı və əfsanəvi Qız qalası cəlb edirdi. Bakı quberniya mərkəzinə çevriləndən sonra əhalinin sayı sürətlə artır, qalanın ətrafında, pərakəndə halda olan xırda məhəllələrin arasında yeni, səliqəli məhəllələr salınırdı. Şəhər küçələri get-gedə qaydaya düşündü. 1870-ci ildən başlayaraq şəhərdə inzibati və ictimai binaların sayı artmağa başladı.

1864-cü ildə Axund molla Məhəmməd Hüseyn Bakı qubernatoruna "Təzəpir" in həyətində yeni məscidin tikilməsinə razılıq verilməsi haqqında ərizə ilə müraciət etmişdi. Lakin qubernator məscidin bir nəfər tərəfindən deyil, "Müsəlman Cəmiyyəti" tərəfindən tikilməsinin mümkün olduğunu bildirmişdi. Hətta 1872-ci il sentyabrın 11-də məscidin tikinti layihəsi qubernator tərəfindən təsdiq olunmuşdu.

1874-1885-ci illər üçün Bakı quberniyasının vəqf daşınmaz torpaqları üzrə xəbərlərində məlum olur ki, Təzəpir məscidinə aşağıdakı torpaqlar daxil idi:

1. Məscidin həyətinin qərbə tərəf olan küncündə daşdan tikilmiş dükan. Bu dükan üç qapıdan ibarət olaraq Aşağı Təzəpir küçəsinin tini və döngəsində yerləşir, Yuxarı və Aşağı Təzəpir küçələrinə çıxırıdı. Sərhədləri bunlar idi: şərqdən –

Aşağı Təzəpir, cənubdan – döngə, qərbən və şimaldan – məscidin həyəti.

2. Məscidin həyətinin şimal-qərb istiqamətindəki küncündə daşdan tikilmiş dükan mövcud idi. Bu dükan Aşağı Təzəpir və Kamenisti küçələrinin küncündə yerləşirdi. Sərhədləri bunlar idı: qərbən Aşağı Təzəpir küçəsi, həyət tərəfdən Kamenisti küçəsi, qərbən və cənubdan – məscidin həyəti. Bu dükan da məscid cəmiyyəti tərəfindən tikilmişdi və vəsiyyətnaməsi haqqında məlumat yoxdur.

3. Məscidin şimal tərəfi istiqamətində daşdan tikilmiş dörd dükan mövcud idi. Bu dükanlar Kamenisti küçəsində yerləşirdi və sərhədləri şimaldan–Kamenisti küçəsi, şərqdən, cənubdan və qərbən–məscidin həyəti və məscidin özü ilə əhatələnirdi. Bu dörd dükandan ikisi bir-birinə yaxın olduğu üçün birləşdirilmiş və məscid tərəfindən pulsuz olaraq məktəb kimi istifadə olunmasına icazə verilmişdi.

4. Məscidin qərb hissəsində səkkiz daş hündürlüyündə tikili mövcud idi. Bu tikili Yuxarı Təzəpir küçəsində yerləşirdi və sərhədləri aşağıdakı kimi idı: Qərbən Yuxarı Təzəpir küçəsi, şimaldan Kamenisti küçəsi, qərbən və cənubdan – məscidin həyəti yerləşirdi. Bu binalar məscid cəmiyyəti tərəfindən tikilmişdi. Bu səkkiz tikilidən ikisi məscid cəmiyyətinin razılışmasına əsasən Bakı sakini Hacı Baloğlan Abbas oğlunun şəxsi hesabına tikilmiş və ona bu iki binadan 1902-ci ilin mayına qədər istifadə etmək hüququ verilmişdi. Bu müddət qurtardıqdan sonra dükanlar məscidin istifadəsinə keçirdi.

1883-cü ildə Bakı şəhər bələdiyyə idarəsi Bakı şəhər əhalisinin xahişini nəzərə alaraq müsəlman dini təşkilatlarına şəhərin mərkəzindəki köhnə müsəlman qəbristanlığında məscidin tikilməsinə razılıq verdi. Bakı şəhər bələdiyyəsi qeyd olunan yerdə məscidin tikilməsi ilə bağlı qərar da çıxarmışdı. Lakin məscidin tikilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı imkanlı şəxslərlə "Müsəlman Cəmiyyəti" arasında mübahisələr yarandı və çekişmələr xeyli vaxt apardı. Müsəlman dindarlarının çekişmələrini bəhanə edən çar hökuməti bu ərazidə "Qızılı" və ya "Aleksandr Nevski" kilsəsinin tikilməsinə qərar verdi. Çar III Aleksandr köhnə müsəlman qəbristanlığında (indiki 190 sayılı orta məktəbin yerində – A.İ.) möhtəşəm bir xristian kilsəsinin tikilməsi üçün kifayət qədər pul buraxılmasına göstəriş verdi. Akademik Marfeld tikintiyə baş memar təyin edildi. Layihə tamamlananda məlum oldu ki, nəzərdə tutulan məbləğ azlıq edir. Kilsənin tikintisini başa çatdırmaq üçün ianə toplanmasına başlandı.

Qısa müddət ərzində 200 min manat ianə toplandı, onun 150 min manatı müsəlman əhalisindən yiğilmişdi. "Qızılı kilsə" Bakı şəhərinə xüsusi yaraşlıq verirdi. Qızılı rəngə çalan, par-par parıldayan kilsənin qübbələri on kilometrlərlə uzaqdan görünür, səfərdən qayidan gəmilərin kapitanları səmti bu qübbələrlə müəyyənləşdirirdilər.

Müsəlman dindarları da sürətlə böyüyən və inkişaf edən Bakı şəhərində möhtəşəm bir dini mərkəzin, yəni məscidin tikilməsinə böyük ehtiyac hiss edirdilər. Doğrudur, Bibiheybət ziyarətgahında orta əsrlərdə tikilmiş məscid gözəlliyyinə görə hamını heyran edirdi. Bu abidə təkcə Bakı şəhərinin deyil, həm də Abşeronun ən məşhur və möhtəşəm ibadət yeri idi. Cümə günləri əhali şəhər və kəndlərdən piyada, atla, uzunqulaqla, qazalaqla, faytonda, varlılar isə karetada və avtomobil-lərdə ziyarətə gəlirdilər. Yazda və payızın ilk aylarında burada zəvvər və dindarların əlindən tərpənmək olmurdu. Bayılı keçəndən sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyevin çəkdirdiyi yol Bibiheybət dərəsindəki buruqların arası ilə dolana –dolana dağa qalxırırdı. Dağın yamacındaki üzü günçixana baxan məscid qədim qalaları xatırladır, diqqəti uzaqdan cəlb edirdi. Böyük və balaca qübbələr firuzəyi rəngdə parıldayırlar, göylərə baş qaldırmış minarə günəş altında qızılı rəngə çalırırdı. Məscidin ətrafindakı kiçik binalar ağarırdı. Püstə, ərik, söyüd, əncir və çinar ağacları, üzüm tənəkləri bu mənzərəni tamamlayırdı. Dağın döşündəki məsciddən xeyli aralı fəhlələrin qara damları, daxmaları yerləşirdi. Şosse yolları zəmilərin arasından qarala-qarala dağ zirvəsinə qalxırırdı. Dərədə bir-birinə sıxılmış, neft və palçıqa bulaşmış ağaç buruqlar qaralırdı.

Zəvvərlar məscidin ətrafında palaz, həsir döşeyir, qadınlar imam halvası çalır, xörək bişirir, sacda lavaş salırdılar. Çarşablı qadınlar, çuxalı, arxalıqlı, papaqlı kışılər məscidin qabağında toplaşırdılar.

Varlılar süfrə açıb əliaşı verirdilər. Müəzzzinlər minacat çəkir, dərvişlər qəsidə oxuyurdular. Məscidin həyətində, eyvanlarda zəvvərlar qarışqa kimi qaynaşırırdılar. Başı əmmaməli, əynində ləbbadə və əba olan şeyxlər uzaqdan diqqəti cəlb edirdilər. Onlar savadsız və avam zəvvərlar üçün ziyarətnamə oxuyurdular.

Bibiheybət məscidinin içərisi qaranlıq və rütubətli idi. Pəncərələrdən zəif, du-manlı işıq süzülürdü. Abı rəngli uca tavan göy qübbəsini xatırladırırdı. Baş tərəfdə,

mehrabının yanında minber dururdu, yerə həsir, palaz, köhnə xalça-kilim döşənirdi. Burada həmişə namaz qılanlara rast gəlinirdi. Ortadakı qəbri zəvvarlar dövrəyə alırıldılar. Uşağı olmayan gəlinlər, ərə getmək istəyən qızlar, zürriyətsiz kişilər, dili tutulanlar, karlar, korlar, bir sözlə min bir dərdə düşər olanlar özlərini qəbir daşına, dəmir məhəccərlərə bağlayıb, dua edə-edə, ağlaya-ağlaya Bibidən, daş məqbərə-dən dəndlərinə çarə, azarlarına şəfa diləyirdilər.

Orucluq və qurban bayramlarında, Peygəmbərin mövludu günlərində Bibiheybət məscidində tərpənmək olmurdu. Amma qış aylarında, yağışlı və qarlı günlərdə ziyarətə gələnlərin sayı azalırdı. Bu səbəbdən Bakı dindarları Bakının mərkəzində möhtəşəm bir məscidin tikintisində israrlı idilər. İçəri şəhərdə onlarla məscidin olmasına baxmayaraq, onların həcmə kiçik olması və uzaqdan diqqəti cəlb edə bilməməsi, Bibiheybət məscidinin isə şəhərdən uzaqda yerləşməsi "Təzəpir" məscidinin yerində yeni bir məscidin tikilməsini zəruri edirdi.

Bakı şəhər Dumasının köhnə müsəlman qəbristanlığında məscidin tikilməsi haqqında qərarının uzun müddət icra olunmaması, onun yerində Qızılı kilsənin tikilməsi müsəlman dindarların ciddi narazılığına səbəb oldu. Ona görə də məscidin tikilməsi ilə bağlı əlaqədar təşkilatların razılığı və qərarından sonra məscidin kim tərəfindən maliyyələşdirilməsi mübahisə doğurmadı.

Təzəpir məscidinin inşası

1904-cü ilin yayında Təzəpir məscidinin tikintisinin Nabat xanım Aşurbəyova tərəfindən maliyyələşdirilməsi haqqında Bakı şəhər dumasının rəsmi qərarı elan olundu. Qərarda Nabat xanımın Təzəpir məscidini Mehriyyə, yəni ona bağışlanan kəbin pulu hesabına tıkdirmək fikri xüsusi vurgulanırı.

Nabat xanım Aşurbəyova kim idi? Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.Bakı-xanov "Gülüstani-İrəm" əsərində əfşar-türk tayfasından olan iri feodal Aşur xan haqqında məlumat verərək yazar ki, Azərbaycan sərdarı Aşur xan özünü Hüseyn şahın oğlu kimi qələmə verən fırıldaqçı Sam Mirzə ilə mübarizə aparmaq üçün Fətəli xan Əfşarla birgə öz qoşunu ilə İrəvandan getdi. 1743-cü il dekabrın 24-də qazıqumuxlu Surxay xanın oğlu Məhəmməd Şirvanın qeyri-nizami qoşun dəstələrini başına yığaraq Aşur xanı və Fətəli xanı Ağsu şəhərinin yaxınlığındakı Şah Bağıının yanında qarşılıdı. Burada döyüş başladı. Fətəli xan və Aşur xan düşmənə qalib gəldilər. Məhəmməd min nəfərə yaxın itki və əsir verərək yaralı halda Dağıstanaya qaçıdı. Sam Mirzə isə Gürcüstanaya çəkildi. Bu qələbədən sonra Aşur xan və Fətəli xan az sayda qoşunun sığındığı Ağsu şəhərini mühasirəyə aldılar və bir neçə gündən sonra şəhəri ələ keçirib talan etdilər.

Aşur xan nəslinin 1743-cü ilə aid ailə şəcərəsindən məlum olur ki, Nadir şah Abşeronda üç kəndi-Sabunçu, Zabrat və Keşlə kəndlərini Aşur xana bağışlamış, vilayətdə asayışə nəzarət etməyi və düşmənlərdən qorumağı ona tapşırmışdı. Beləliklə, Aşur xanın həmin neft verən torpaqları rus çarızmı Azərbaycanı işgal etdikdən sonra

Nabat xanım Aşurbəyova

rus inzibati orqanları tərəfindən Aşurbəyovlar soyadı ilə zadəgan nəslİ kimi qeydə alınan törəmələrinin mülkiyyəti kimi təsdiq olunmuşdur.

Bəs Təzəpir məscidini tikdirən Nabat xanım Aşurbəyova-Rzayeva kim olmuşdur? Aşur xan nəslinin adlı-sanlı, dövlətli xanımlarından olan Nabat xanım Qoca bəy qızı 1795-ci ildə ana-dan olmuşdur. Nabat xanım Bakının imkanlı ailələrindən olan Rzayevlərin evinə gəlin köçəndən sonra daha çox xeyriyyəçi kimi şöhrət qazanmışdı. Nabat xanım Təzəpir məscidinin tikintisinə qədər H.Z.Tağıyevin təşəbbüsünə qoşularaq Bakıya Şollar su kəmərinin çəkilməsində, başqa milyonçularla yanaşı, ən böyük məbləğdə vəsait sərf edənlərdən biri olmuşdur.

1905-ci ildə Bakıda quraqlıq və acliq zamanı Zabrat kəndinin sakinləri Nabat xanıma müraciət edərək onlara taxilla kömək etməsini xahiş edirlər. Nabat xanım taxıl anbarlarının açarlarını kəndin sakinlərinə göndərərək eytiyacı olduqları qədər taxıl götürmələrini xahiş edir. O, Sabunçudakı "Seyyidlər xəstəxanası"nın tikilməsinə də külli miqdarda vəsait xərcləmişdir. Bu xəstəxanada xəstələrin müalicəsi uzun müddət Nabat xanımın hesabına aparılmışdır. Nabat xanımın Bakıda keçmiş Tatarski (indiki Ə.Topçubaşov) küçəsində tikdirdiyi hamam həftədə bir gün kasıblar üçün pulsuz işləyirdi. O, qulluqçularına tapşırılmışdı ki, qapısına gələn kasıbları naümid qaytarmasınlar. Qapısına gələnlərə baş örtüyü kimi bir cüt yaylıq, bir girvənkə qənd, çay və 3 manat pul verməyi adət şəklinə salmışdı. Bakı xeyriyyə cəmiyyətinin bütün yığıncaqlarında Nabat xanım iştirak edir və özünün səxavəti və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə həmiyə nümunə olurdu.

Nabat xanım tikiləcək məscidin memarının azərbaycanlı olmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu məqsədlə Peterburqda təhsil almış ilk azərbaycanlı memar, əslən Şamaxıdan olan Zivər bəy Əhmədbəyovu dəvət edərək, məscidin tikintisi ilə bağlı öz

*Memar
Zivər bəy Əhmədbəyov*

*Memar
Qasimbəy Hacibababəyov*

arzlarını onunla bölüşdü. Bu məqsədlə Zivər bəy Əhmədbəyova böyük miqdarda pul verərək onu İstanbula və ərəb ölkələrinə göndərdi. Ezamiyyətin məqsədi bu ölkələrin məşhur məscidlərinin memarlığı ilə tanış olmaq idi. Maraqlı səyahətdən qaydan Zivər bəy Nabat xanımı şərqi üslubunda çox gözəl, iki minarəli bir məscidin layihəsini təqdim etdi. Bu, gələcəkdə tikiləcək "Təzəpir" məscidinin layihəsi idi. Təzəpir məscidinin tikintisine 1905-ci il iyulun 23-də Məbəs bayramı günü başlandı.

Məşhur mesenat H.Z.Tağıyev Nabat xanımın məscid tikdirmək təşəbbüsünü razılıqla qarşılısa da, başa

düşürdü ki, belə möhtəşəm bir məscidin tikintisi ağır işdir, çoxlu vəsait tələb edir. Hacı Nabat xanımı kömək məqsədilə maddi yardım təklif edir. Haciya böyük ehtiramı olan Nabat xanım ona minnətdarlığını bildirməklə yanaşı: "Əgər imkanınız varsa, siz də bir məscid tikdirin" –deyir.

Məscidin bünövrəsinin qoyulması izdihamlı bir mərasimə çevrildi. Ziyarətə gələnlər, məscidə yaxın məhəllələrin sakinləri, hökumət rəsmiləri və baş memar Zivər bəy Əhmədbəyov başda olmaqla tikintini aparan heyət məscidin bünövrə daşını qoymaq üçün bütün şəriət qaydalarının yerinə yetirilməsini canlı şahidlərinə çevrildilər. İlk əvvəl din xadimləri Məbəs bayramı münasibəti ilə müqəddəs Quranın oxunmasına başlıdılardı. Hər şey əvvəldən hazırlanmışdı. Hamı məscidin ilk daşının qoyulmasını gözləri ilə görmək istəyirdi. Məscidin həyətində qurban kəsənlərin sayı-hesabı yox idi. Həyətdə ehsan vermək üçün çoxlu qazanlar asılmışdı, kəsilən qurbanlar o qədər çox idi ki, kasıblara da paylanması. Hacı Zeynalabdin Tağıyevə hörmət əlaməti olaraq və o, bütün bənnələrin başçısı sayıldıqından, məscidin bünövrəsinin ilk daşını da o qoysdu. Beləliklə, Təzəpir məscidinin tikintisi başlandı. Tikintinin baş memarı Zivər bəy buraya ən bacarıqlı sənətkarları cəlb etmişdi. Baş bənnə Hacı Abbas, ağ daş qoynalar usta Hacı Xeyrulla, Məmməd Hənifə, məscid interyerinin təşkilatçıları Kərbalayı

Mirzə, Salman Atayev və Soltan adlı şəxslər idi.

110-dan çox yaşı olan Nabat xanım hər gün əynində çaxçur, üzündə rübənd, başında örpek fayton ilə tikinti yerinə gəlir, fəhlələrə pul verir, ərzaq paylatdırırdı. Onun fəhlələrdən yalnız bir xahişi olurdu: –Yaxşı işləyin! Məscidin tikintisinə muzdsuz işləmək istəyənlər də gəlirdi. Bunların içərisində hətta varlı adamları da görmək olurdu. Çoxları buna əhd etdiklərini bildirirdilər. Nabat xanımın tapşırığı ilə varlılar istisna olmaqla, tikintidə çalışan hər kəsin pulunu ödəyirdilər.

Məlumdur ki, 1905-ci ilin fevralında Bakıda erməni-müsəlman qırğını baş verdi. Bir neçə gün ərzində hər iki tərəfdən min nəfərdən artıq insan qətlə yetirildi, əmlakları isə talan olundu. Erməni katolikosu qırğından bir il sonra hökumətin ermənilərlə bağlı gördüyü tədbirlərlə yaxından tanış olmaq üçün Bakıya gəldi. Erməni kilsəsində çıxış edən katolikos bir gün qabaq Təzəpir məscidinin tikintisilə tanış olmuşdu. Bakı ilə bağlı katolikosdan təəssüratını sorusanda demişdi: "Bakıya bir pud dərdlə gəlmışdım, min pud dərdlə geri qayıdırám. Mən elə bilirdim ki, Bakı da Tiflis kimi erməni şəhəridir, hər şey bizimdir, amma yox, Bakı müsəlmanlarındır. Bu dərd məni öldürəcək".

Bakı Təzəpir məscidi tikilən dövrə həm dini, həm də siyasi mərkəz kimi diqqəti cəlb edirdi. 1905-ci ildə Bakı şəhərində erməni-müsəlman qırğını başlananda qubernator Nakaşidze erməni və müsəlman din xadimlərini Təzəpir məscidinə yığaraq qırğıının qarşısını almaq üçün məsləhətləşmələr apardı. Çox maraqlıdır ki, Nakaşidzenin ölümünə qərar verən müəyyən siyasi qüvvələr bu qətli Təzəpir məscidinin həyətində həyata keçirməkdən imtina edərək tikinti gedən ərazidə ona toxunmadılar. Nakaşidze öz iş yerinə qaydan zaman yolda bu siyasi qətli həyata keçirdilər. Yəni, siyasi qüvvələrin mənsubiyətindən asılı olmayaraq, Bakıda yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri də Təzəpir məscidinə xüsusi ehtiramla yanaşırdılar.

*Mühəndis
M.H.Hacinski*

*İlahiyyatçı-alim
Mirməhəmməd Kərim ağa*

Təzəpir məscidinin 1905-ci ildən başlanan tikintisi 1914-cü ilə kimi davam etdi. Təzəpir məscidinin tikintisi o zaman Bakı şəhərində ən böyük tikinti sayılırdı. Doğrudur, Bakı milyonçusu Murtuza Muxtarov 1908-ci ildə doğulduğu Əmircan kəndində böyük məscid tikdirdi. 1907-ci ilin axırlarında Əmircana gələn Murtuza Muxtarovu dövrəyə alan qocalar ona yaxınlaşaraq: "Ağa Murtuz, çox sağ ol ki, uşaqlarımıza məktəb tikdirdin, biz yaşlıların da səndən xahişi odur ki, doğulduğun kənddə adına layiq bir məscid tikdir. Bu iş Allaha xoş gedər, savabını da ki, sən qazanarsan. Biz də atan-anan üçün

dualar edərik, həm də bu məscid səndən doğma kəndinə yadigar qalar" - deyə xahiş etmişdilər. "Baş üstə" deyən Murtuza Muxtarov Vladiqafqazda üç il qabaq tikdirdiyi məscidin oxşarını Əmircanda tikdirdi. Bu məscid qoşa eyvanlı və qoşa minarəli əzəmətli bir məscid idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Əmircan məscidinin hündürlüyü 40 metrdir. Azərbaycanın başqa şəhərlərində bu hündürlükdə məscid yoxdur. Məscidin inşasına yerli baş usta Kərbalayı Əhməd başlamış, sonra isə o memar Zivər bəy Əhmədbəyovun rəhbərliyi altında tamamlanmışdır. Əmircan məscidi kompozisiya baxımından Təzəpir məscidinə oxşar olsa da, minarə baxımından Əmircan məscidinin bəxti getirmişdir. Əmircan məscidinin ikitəbəqəli minarələrinin kompozisiya həlli Azərbaycanın islam memarlığında analoqu olmayan nadir hadisədir. Zivər bəy Əhmədbəyov Təzəpir məscidi üçün nəzərdə tutulan həcm-kompozisiya strukturundan Əmircan məscidində istifadə etməklə Abşeronda monumental və düzgün obrazı ilə seçilən iki dini kompozisiya yaratmağa nail oldu. Amma bütün məziyyətlərinə baxmayaraq, Əmircan məscidi Abşeronun kənd məscidi kimi şöhrətlənə bildi. Bakı Azərbaycanın siyasi mərkəzi olduğuna görə Təzəpir məscidi mərkəzi məscid olmaq missiyasını öz üzərinə götürməyə hazırlaşırdı.

Təzəpir məscidinin tikintisinin doqquz ildən çox çəkməsinin bir neçə səbəbi var

idi. Bakıda eyni vaxtda bir neçə xeyriyyə işini maliyyələşdirən Nabat xanım məscidin bu qədər xərc götürəcəyini nəzərdə tutmamışdı. İkincisi, 1905-ci ilin fevralında Nabat xanım tərəfindən Bakı şəhər bələdiyyəsinin sədrinə ünvanlanan məktubda bildirilir ki, o, məscidi Rzayevlər ailəsinə gəlin köçərkən ona bağışlanan mehriyyənin müqabilində tikdirmək istəyir. Lakin, məscidin tikintisi zamanı məlum oldu ki, Nabat xanımı bağışlanan kəbin pulu ilə məscidin tikintisini başa çatdırmaq qeyri-mümkündür. Nabat xanım məscidin tikintisi ilə bağlı əlavə vəsaitin xərclənməsi haqqında qərar verməyə tələsmirdi. Nabat xanım fikrində israrlı idi. Zivər bəyin məlumatına görə Bakı milyonçuları bir neçə dəfə məscidin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məsələni müzakirə etməyə yiğişsalar da, Nabat xanım bu yiğincaqlara gəlmədi. Səlahiyyətli nümayəndə kimi oğlu Abbasqulunu bu yiğincaqlara göndərən Nabat xanım ona edilən hər cür maliyyə yardımlarından imtina edir və məscidin tikintisi ilə bağlı planlarını hamidan gizli saxlayırdı. Nabat xanımın maliyyə işlərinə baxan Hacı Əhməd mehriyyə pulunun məscidin tikintisinin yalnız dördə birinə catdığını və bu pulun da iki il bundan qabaq xərclənib qurtardığını bildirəndən sonra Nabat xanım neftdən gələn gəlirin bu sahəyə xərclənməsinə razılıq verdi. Nabat xanım bunun üçün şəriət mərkəməsinə sorğu ilə müraciət etdi. Sorğunun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, şəriət neftdən gələn gəlirlə məscidin tikintisine necə baxır. Abbasqulunun məlumatına görə bir həftə ərzində şəriət mərkəməsi bu sorğuya müsbət cavab verərək bildirdi ki, yeraltı sərvət olan neft ən halal və təmiz nemət olduğu üçün onun gəlirindən istifadə etməkdə heç bir qəbahət yoxdur. Bununla da, Nabat xanım məscidin tikintisinin davam etdirilməsinə qərar verdi.

Diger tərəfdən, 1911-ci ildə Balkan müharibəsinin başlanması ilə bağlı çar Rusiya müsəlman milyonçuların Osmanlı dövlətinə yardım edəcəyindən ehtiyat edərək Bakıdakı bankların fəaliyyətinə ciddi nəzarət qoymuşdu. Bakı milyonçuları xərclənəcək məbləğlə bağlı əvvəlcədən çar üsul-idarəsinin rəsmi şəxslərindən razılıq almalı idilər.

Məscidin tikintisini öz üzərinə götürən Nabat xanım 1912-ci il dekabrın 7-də 117 yaşında vəfat etdi. Nabat xanımı böyük ehtiram əlaməti olaraq onu məscidin eyvanında, baş qapının sağ tərəfində dəfn etdirilər. O, məscidin tamamlanmasını oğlu Hacı Abbasquluya vəsiyyət etmişdi. Nabat xanımın oğlu anasının bu vəsiyyətini layiqincə yerinə yetirdi. Yeri gəlmışkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Hacı Abbasqulu da Təzəpir məscidinin həyətində dəfn olunmuşdur. Nabat xanım məscidin günbəzinin üstünün qızılı təbəqələrlə örtülməsini arzulayırdı. Memar Zivər bəy Əhmədbəyovun layihəsində də belə nəzərdə tutulmuşdu. Lakin müəyyən səbəblər üzündən məscidin

günbəzi ilə bağlı layihədə nəzərdə tutulan işləri görmək mümkün olmadı.

Məscidin inşası tamam olanda usta iri gümbəzin ortasındakı axırıcı daşı qoymanda əl saxlayır ki, gərək bunu H.Z.Tağıyev etsin. Bünövrənin ilk daşını Hacı qoyduğu kimi, axırıcı daşı da o qoymalıdır. Doğrudan da, böyük bir izdihamın gözü qarşısında Hacı axırıcı daşı hördü, bənnaya beş yüz manatlıq, usta köməkçilərinə və fehlələrin hər birinə iyirmi beş manatdan əlli manata qədər şirinlik payladı. Beləliklə, Təzəpirin tikintisi başa çatdı.

1914-cü ildə tikintisi başa çatan Təzəpir məscidi Bakıda ağ daşla tikilmiş ilk dini bina idi. Memar Zivər bəy Əhmədbəyov məscidi layihələşdirərkən onun əsas memarlıq-fəza səciyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müsəlman şərqi məxsus geniş memarlıq nümunələrinə diqqət yetirmişdir. Təzəpir məscidi özünün məkan vəhdətinə və memarlıq xüsusiyyətlərinə görə, təkcə Bakı şəhərinin şəhərsalma strukturunda deyil, bütün Abşeronun dini tikililəri içərisində tamamilə yeni bir mərhələ idi. Təzəpirin şəhər mərkəzindən bir qədər aralı olmasına baxmayaraq, coğrafi mövqeyi və təpə üzərində yerləşməsi onun şəhərin başqa nöqtələrindən aydın görünməsinə imkan verirdi.

Təzəpir məscidinin baş fasadı üç taclı portikli—geniş eyvanlı, cinahlardan qaldırılmış minarələr və günbəzlərlə təntənəli simmetrik kompozisiya formasında həll edilmişdir. Məscid divarının təntənəli girişi üç taclı portikli və cinahlardan qaldırılmış minarələr Bakı—Abşeron bölgəsində ilk dəfə istifadə olunmuşdu. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında Şirvan və Qarabağda inşa olunan məscidlərin bəzilərində belə memarlıq kompozisiyaları tətbiq olunmuş və ümumi dini memarlıq abidəsi kimi qəbul edilmişdi. Məscid üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də Təzəpirin xalq memarlığından daha çox Avropa təhsili görmüş və şərqi müsəlman memarlığını dərindən mənimsəmiş, yüksək bacarığa malik professional bir memarın yaradıcılıq məhsulu olmasıdır. Ona görə də bu abidə dini tikililər arasında özünəməxsusluğunu ilə seçilir. Layihəyə əsasən kvadrat formada həll edilmiş ibadət zalı ($19,6 \times 19,6$ m) yuxarıdan gödək sıldırırmış barabana söykənən sıvri uclu gümbəzlərlə tamamlanır. İnteryerin bəzədilməsində yerli memarlıq elementlərindən istifadə olunmuşdur. Yəni burada iri ölçülü oxvari tacbəndlər, günbəzi saxlayan baraban əsas götürülmüşdür. Təzəpir məscidinin iri tutumlu ibadət zalı və onu yuxarıdan tamamlayan baraban üzərində oturulmuş gümbəz və onlarla həmahəng səsləşən minarələr tikintinin tektonik strukturunu və onun memarlıq həcmini tam ardıcılılığı ilə tamamlayırlar. Məscidin üzərində və bayır divarlarında, həmçinin minarələrində Qurani Kərimdən yazılmış xəttatlıq nümunələri vardır.

Təzəpir kompleksinin məkan kompozisiyasına xələl gətirən detal minarələrin ikinci yarusunun olmamasıdır. İkiyaruslu minarələr tikilini estetik baxımdan gözəgəlimli etməklə bərabər, həm də kompozisiya tamlığı yarada bilərdi. Əlbəttə, yuxarı istiqamətlənmiş iki təbəqəli minarələr, taxtavan üzərində relyefli xətlərlə bəzədilmiş oxvari pəncərələr və onları tamamlayan günbəzlər əvvəldən nəzərdə tutulduğu kimi daha hündür olsaydı, dini tikili ideyasını daha effektli göstərərdi. Çar hökuməti tərəfindən məscidin tikintisine edilən müdaxilə minarələrin ikinci yarusunun ixtisas edilməsinə gətirib çıxardı. Belə ki, çar hökuməti məscidin şəhərin mərkəzində yerləşən Aleksandr Nevski (Qızılı kilsə) kilsəsindən hündür tikilməsinə icazə vermedi.

Zivər bəy Təzəpirin tikintisini başa çatdırımadış Hacı İbrahim Əjdər bəy Qanlı Təpənin üstündə yeni bir məscidin tikintisine rəhbərlik etməyi ondan xahiş etdi. Əslində Əjdər bəy Nabat xanımın ən yaxın qohumlarından biri idi. Qanlı Təpə üstündə məscid tikdirməklə Əjdər bəy Nabat xanımla rəqabətə girmək fikrindən uzaq idi. Əjdər bəyin bu məscidi tikdirməkdə başqa bir məqsədi var idi. Əjdər bəyə məlum idi ki, Nadir şahın ən böyük arzularından biri islamda mövcud olan məzhəb fərqini aradan qaldırmaqla müsəlmanların birliyini təmin etməkdən ibarət idi. Nadir şah hakimiyyəti dövründə çalışırdı ki, şia və sünə məzhəbli müsəlmanlar eyni məsciddə namaz qılıb, ibadət etsinlər. Aşurbəyovların Nadir şaha böyük hörmət və ehtiramı olduğu üçün Əjdər bəy de belə bir məscidin tikintisine qərar verdi. İlk əvvəllər bu məscid «İttifaq» adını daşıyırırdı.

Əjdər bəy məscidin tikintisi ilə bağlı Zivər bəyə 1910-cu ildə müraciət etmişdi. Lakin Zivər bəy Təzəpirin tikintisini başa çatdırımadan Əjdər bəyin təklifini qəbul etmək istəmirdi. Nabat xanımın razılığını alan Zivər bəy 1911-ci ildə Qanlı Təpə üstündə tikiləcək məscidin layihəsini hazırlayaraq Əjdər bəyə təqdim etdi. Şəhər rəsmilərindən icazə alınandan sonra 1912-ci il martın 2-də məscidin tikintisine başlandı. 1913-cü il dekabrın 2-də tarixə Goy Məscid adı ilə daxil olan Əjdər bəy məscidinin təntənəli açılışı oldu. Zivər bəyin məlumatına görə məscidin açılışında sünə və şia dindarlarla yanaşı, ləzgilər və Volqaboyu tatarları da iştirak edirdilər.

Goy məscidin tikintisini başa çatdırıldıqdan sonra Zivər bəyin bütün qayğıları Təzəpirlə bağlı idi. Çar hökumət orqanları məscidin ikinci yarusu ilə bağlı layihəni həyata keçirməyə imkan vermirdilər. Əslində Aleksandr Nevski kilsəsindən hündür binanın tikilməsinə qadağanın qoyulması ilə bağlı Bakı Şəhər Dumasının və şəhər qubernatorunun yazılı bir qərarı yox idi. Sadəcə olaraq Aleksandr Nevski kilsəsinin birinciliyini

qoruyub saxlamaq üçün çar orqanları şifahi şəkildə Bakı şəhərində bu binadan hündür tikintinin aparılmasına qadağa qoymuşdular. Zivər bəyin xahişi ilə H.Z.Tağıyev işə qarışandan sonra Bakı şəhər duması əvvəlki kimi öz fikri üstündə israr etmirdi, eyni zamanda bu məsələnin tamamilə ondan asılı olmadığını da etiraf edirdi. Zivər bəy bu məsələ ilə bağlı Bakı şəhər idarəsinin rəisi Məmməd Həsən Hacınskiyə də müraciət etdi. Milli düşüncəli və vətənpərvər bir ziyalı olan M.Hacınski bu məsələ ilə bağlı quaternatoru razı sala bilmədi və Zivər bəyə bu işə yardımçı ola bilmədiyinə görə tə-əssüfədici bir məktub yazdı.

Bakının din xadimləri Tiflisdə oturan Şeyxüllislam Fərəculla Pişnamazzadəyə müraciət edərək bu məsələnin Peterburq səviyyəsində həll olunmasına kömək etmə-sini xahiş etdilər. Rus dilini mükəmməl bilmədiyinə görə altı il bu vəzifəyə təsdiq olun-mayan Axund Fərəculla Pişnamazzadə bu məsələyə köməklik göstərə bilmədi. Çar hökumət orqanları bütün xahişlərə baxmayaraq, Təzəpirin ikinci yarusunun tikintisinə icazə vermədilər. Lakin Təzəpirin iri ölçülü siluetli kompozisiyası, üç tağlı portikli ey-vanı, minarələri və günbəz inşa olunduğu yerin seçilməsi ilə bəxti gətirmişdi. Ən baş-lıcası bütün parametrlərinə görə şəhərdə ən iri ölçülü məscid olan Təzəpir şəhərin hər bir nöqtəsindən aydın görünürdü.

Təzəpir məscidi Mart soyqırımı günlərində

1917-ci il fevralın sonlarında Rusiyada 300 ildən artıq hakimiyyətdə olan Romanovlar sülaləsi devrildi. Rusiyada iri burjuaziyanın və mülkədarların başçılığı ilə Müvəqqəti hökumət təşkil edildi. Uzun müddət Rusiya imperiyasının milli və dini zülmünə məruz qalan Azərbaycanın milli demokratik qüvvələri Bakını siyasi mərkəzə çevirmək üçün təşkilatlandıqda Təzəpir məscidi bu işdə böyük siyasi mərkəz rolunu oynamaya başladı.

Çarizm müsəlmanların dini birliyinin qorunması əvəzinə məzhəb fərqini şisirtməklə sünнü və şie başçılarını bir-birinə qarşı qoyurdu. Azərbaycanın demokratik ziyalilərinin bir qrupu vaxtilə çarizm tərefindən iki məzhəb arasında qızışdırılan ixtilafları aradan qaldırmaq üçün Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayının çağırılmasını qərara aldılar. Bu qərar hər iki məzhəbin din xadimləri tərefindən razılıqla qarşılandı. Qurultay 1917-ci ilin aprelində İsmailiyyə binasında toplandı. Qurultaya Azərbaycanın bütün qəzalarından, Dağıstan, Basarkeçər, Borçalıdan nümayəndələr gəlmişdi. Qurultay üç gün davam etdi. Əhali iki məzhəb arasında ixtilafların günahını çarizmin dini ayrı-seçkilik siyasetində görürdü. Ona görə də əhali qurultayın başa çatmasını səbirsizliklə gözləyirdi. Son iclas başa çatandan sonra qurultay nümayəndələri nümayişkarənə şəkildə İsmailiyyədən Təzəpir məscidinə yollandılar. Rəngarəng libaslara bürünmüş yüzlərlə ruhani, molla, seyid, axund, qazi, müfti, şeyxüislam məscidə cümə namazına tələsirdi. Din xadimləri məsciddə dəstəməz alıb namaz qıldılar. Sonra isə sünni-şie ixtilafına son qoymaq üçün şeyxüislamlı müfti qucaqlaşış bir-birini öpdülər və Qurana əl basıb and içdilər ki, çarizm tərefindən qızışdırılan bu ədavəti aradan qaldırmağa çalışacaqlar.

Qafqazda 12 şeyxüislam olmuşdur:

**Şeyxüislam
Axund Ağa Əlizadə**

1. Şeyxüislam Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə
2. Şeyxüislam Axund Fazıl İrəvani
3. Şeyxüislam Axund Əhməd Hüseynzadə
4. Şeyxüislam Axund Mirzə Həsən Tahirzadə
5. Şeyxüislam Əbdüssəlam Axundzadə
6. Şeyxüislam Hacı Məhəmməd Həsən Mövləzadə Şəkavi
7. Şeyxüislam Axund Məhəmməd Fərəculla Pişnamazzadə
8. Şeyxüislam Axund Ağa Əlizadə
9. Şeyxüislam Axund Mirmehdi Həkimzadə
10. Şeyxüislam Axund Əliağa Süleymanzadə
11. Şeyxüislam Axund Mirqəzənfər İbrahimov
12. Şeyxüislam Hacı Allahşükür Paşazadə

Əldə olunmuş şəkillər yalnız son 5 şeyxüislamlara məxsusdur.

1918-ci ilin əvvəllərində "İsmailiyyə" binasında yerləşən "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti" azərbaycanlı əhalidən milli ordu təşkil etmək üçün Təzəpir məscidinin din xadimlərindən kömək istədi. 1918-ci ilin mart soyqırımına qədər Lənkəran, Bakı və Gəncədə hazırlanan milli ordunun əsgərlərinə ilk xeyir-dua Təzəpir məscidindən verilir, onlar Quran altından keçiriləndən sonra hərbi hissələrə yola salınırdı. Bu mərasim çox zaman cümə gününe salınırdı. Cümə namazına gələn dindar əhali bu mərasimi böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayırdı. Təzəpir məscidində həyata keçirilən bu mərasimə etiraz olaraq Bakı Soveti qüvvələrinin rəhbərliyi din xadimlərini milli hissələri qızışdırmaqdə ittihəm edirdi.

1918-ci il martın 29-da Lənkərana qayıtmaga hazırlaşan "Evelina" gəmisinin müsəlman əsgərləri Bakı Soveti qüvvələri tərəfindən həbs edilərək tərk silah edildi. Martın 30-da səhər tezdən on minlərlə dinc Bakı sakini Təzəpir məscidinin həyətinə yığışaraq müsəlmanlara məxsus silahların qaytarılmasını tələb etdi. Məscidin dindarları əhalinin bu tələbini müdafiə etdi. Məscidin içində, həyətində və ətraf küçələrdə Bakı Sovetinin tərkisilah qərarına etiraz edən adamların əlindən tərpənmək olmurdu.

Martın 30-da N.Nərimanov dinc əhalini sakitləşdirmək üçün Təzəpir məscidinə gələrək silahların tezliklə qaytarılacağını vəd etdi. N.Nərimanov məsciddə həyəcanlı durum

yaşayan əhaliyə müraciətində deyirdi: "Müsəlman qardaşlar, aldanmayın, fitnə-fəsada uymayın, mənəm-mənəm deyənlərə inanmayın. Hökumətlə hökumətlük eləmək olmaz. Bunların topu var, çoxlu silahları var, nizami əsgərləri var, hərbi paroxodları var. Ayaq altında tapdalanırsınız. Sizdə nə var? Var-yox beş-on dənə pas atmış dayandoldurum, berdanka, otuz-qırx köhnə, sınıq əfsər tapançası. Üzünüzü dala çevirib hara gəldi gülləni tolazlayarsınız, kimə dəydi, dəydi. Nə nizam bilirsiniz, nə də intizam. Bir qədər səbr edin. Mən iyirmi yeddi tüfəngi alıb sizə qaytaracam. Bura müqəddəs yerdir. İmkən verməyin ki, daşnaklar bura xətər yetirsinlər. Namazı qılanlar evlərinə dağılışsın ki, kimsə sizləri bəhanə edib buranı hədəf seçməsin".

Erməni Milli Şurası, "Daşnaksütyun" rəhbərliyi və Bakı Soveti qurumu Azərbaycan xalqının birliyinin təmin olunmasında Təzəpir məscidinin oynadığı rolу yaxşı bilirdilər. Ona görə də martin 31-də müsəlman əhalisinə qarşı soyqırıma başlayan daşnak-bolşevik birləşmələri İsmailiyyə binasını, "Kaspi" qəzetinin redaksiyasını və mətbəəsini, mətbəədə Qurani Kərimin yenicə çap olunmuş 5 min nüsxəsini yandırıb küle döndərərək, uzaqvuran toplarla Təzəpir məscidini atəşə tutub zədələdilər. Belə ki, türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırıma əvvəldən hazırlıq görən erməni-daşnak qüvvələri şəhərdə şayıə yaydılar ki, guya din xadimlərinin fitvası ilə müsəlmanlar rus millətindən olanları qırır, evlərini yandırırlar. Ermənilər rus matroslarını bu şayıəyə inandırıa bildilər. Şayıəyə inanan rus matrosları gəmilərdən Bakının müsəlman məhəllələrinə bir neçə top atəsi açdırılar. Çəmbərəkənddə bir neçə tikili, o cümlədən məktəb, hərbi xəstəxana və yetim uşaqların evi top atəsi ilə dağıdıldı. Ermənilər rus matroslarını Təzəpir məscidini top atəşinə tutmağa çağırıldılar. Matroslardan biri gəmidəki uzaqvuran topla Təzəpiri atəşə tutmağa başladı. Birinci top mərmisi Təzəpirin həyətində partladı. Məscidin həyətində

**Şeyxülişlam
Axund Mirmehdi Həkimzadə**

**Şeyxüllislam
Axund Əliağa Süleymanzadə**

cəxnaşma başlayanda din xadimlərin-dən biri adamları sakitləşdirib, ağ bayraq götürüb məscidin damına sancmaq üçün yuxarıya qalxdı. İkinci top mərmisi məscidin lap qabağına düşdü, ətrafa sə-pələnən qəlpələrdən məscidin pəncərə şüşələri çilik-çilik olub yerə töküldü. Üçüncü mərmi isə məscidin yan divarına dəyərək onu möhkəm zədələdi. Məscidin həyəti xarabalığı xatırladırı. Matroslar şəhərdə ruslara qarşı heç bir qırğının törədilmədiyini yəqin edəndən sonra top atəşini dayandırdılar.

1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları-

nın təhqiqi ilə əlaqədar yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində qeyd olunur ki, Bakı şəhərinin keçmiş rəisi Ter-Mikaelyants Təzəpir məscidinə pənah aparmış əliyalın azərbaycanlı əhaliyə qarşı hər cür zorakılıqlar etməyi, hətta lazımlırsə məscidi belə yandırmağı əmr etmişdi. Xoşbəxtlikdən daşnak-bolşevik birləşmələri bu məkrlili niyyətlərini həyata keçirə bilmədilər.

Mart qırğınları günlərində və ondan sonra soyqırıma məruz qalan 10 minlərlə müsəlmanın dəfn edilməsi mərasimində Təzəpir və başqa məscidlər rəhbərlik edirdi. Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən bu faciə günlərində milli ruhlu ziyanların əksəriyyəti Təzəpir məscidinə gələrək əhalini səbərli və döyümlü olmağa çağırırdı.

N.Nərimanov 1918-ci ilin ayında yenidən Təzəpir məscidində olmuşdu. Belə ki, Qafqaz cəbhəsində əsir düşən alman, türk və avstriyalı əsgər və zabitlərin böyük bir hissəsi Nargin adasında saxlanılırdı. Əsirlərin ərzaq və palṭarla təminatı çox pis vəziyyətdə idi. Xəstə düşmüş əsirləri müalicə etmək üçün adada heç bir şərait yox idi. Həbsxana rəhbərliyi adada sanitar və feldşer məntəqələrinin təşkil edilməsinə lüzum görmürdü. N.Nərimanov hərbi əsirlərə kömək məqsədilə Təzəpir məscidinə gələrək Nərgindəki türk əsirlərinin vəziyyəti haqqında dindarlara məlumat verdi. Nərimanovun təklifi

ilə əhali Təzəpir məscidinə gələrək din qardaşlarına ərzaq və pulla yardım etməyə başladılar. Bir həftə ərzində Təzəpirin həyətində türk əsgərləri üçün yiğilan ərzaq, paltar və dərman o qədər çox idi ki, onları Nargin adasına daşımaq üçün bir ay vaxt lazım oldu.

1918-ci il aprelin 25-də Bakıda Xalq Komissarları Soveti adlanan mənfur bir qurum təşkil edildi. Azərbaycan xalqına düşmən olan bu qurum Bakının dini qurumlarına, o cümlədən Təzəpir və Gök məscidlərinə nəzarət edilməsi haqqında dekret imzalamışdı. Lakin dindar əhali bu qadağaya baxmayaraq, məsciddə azanın verilməsinə və dini mərasimlərin yerinə yetirilməsinə fasılə vermirdi.

Bakı Soveti rəhbərliyi Təzəpir məscidinin mollalarından tələb edirdi ki, Azərbaycan torpaqlarını bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etməyə gələn türk əsgərlərinin hərəkətlərini lənətləyən fətva versinlər. Hətta onlar məzhəb fərqini də şisirdərək Osmanlı əsgərlərinin Bakı şəhərinə daxil olmasına bağışlanmaz bir günah kimi qələmə vermək isteyirdilər. Bakı Soveti rəhbərliyinin bu cəhdı də baş tutmadı.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını düşmən qüvvələrindən azad edən Qafqaz İsləm Ordusu və onun 29 yaşlı komandanı Nuru Paşa bütün Bakı əhalisinin arzusuna əsasən sentyabrın 16-da Təzəpir məscidinə dəvət olundu. Ətraf küçələr, məscidin həyəti hər yaşda olan adamlı dolu idi, şadyanalıq edən adamların əlindən tərpənmək olmurdu. Məscidin içərisi isə osmanlı ordusunun yüksək rütbəli zabitləri, paşalar, milli hökumətin nazirləri, milyonçular və ruhanilərlə dolu idi. Təzəpir məscidinin axunu Axund Ağa Əli-zadənin müşayiəti ilə Nuru Paşa minbərə çıxdı. Cəmi üç pillə qalxdı. Minbərin hər iki tərəfində iri qara ələm sancılmışdı. Nuru paşa ələmlərdən birindən yapışaraq təmkinlə nitqinə başladı. Ucaboy, gözəgəlimli, bir qədər arıq, cavan natığın mərdanə üzü, zəkalı gözləri var idi. Əynində türk paşası libası, şinelin hər iki tərəfində parıldayan düymələr

**Şeyxülislam
Axund Mirqəzənfər İbrahimov**

Seyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə

tikilmişdi. Nuru Paşa dansında bütün məscid sükut qərq olmuşdu. Türk ordusunun Bakını azad etməsi Qurban bayramına təsadüf edirdi. Ona görə də Təzəpir məscidi öz qapılarını müsəlmanların üzünə açdığı gündən bəri məscid bu qədər insan görməmişdi. Yüzlərlə insan məscidin həyətində qurban kəsir, Bakının azad olunmasını bayram edirdi. Təzəpir məscidi ilk dəfə idi ki, general libaslı 29 yaşı bir zabiti məscidin minbərində görürdü. Bakı camaati bu mərasimə heyrətlə baxırdı, məscidin axundi Ağa Əlizadənin dili ilə desək "Allah-Təala müsəlmanları kafirlərdən qorumaq üçün osmanlı əsgərlərini öz din qardaşlarının köməyinə göndərmişdi". Beləliklə, Təzəpir məscidində Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərin azad etməsinə həsr olunmuş ən böyük mərasim keçirildi. Bu hadisə bir daha göstərdi ki, Təzəpir məscidi millətin həyatında baş verən bütün siyasi məsələlərdə öncül yerdə durur.

Sentyabrın 16-da H.Z.Tağıyev öz evində Bakının azad olunması münasibətə Nuru paşa başda olmaqla türk əsgərlərinin şərəfinə böyük ziyafət təşkil etmişdi. Nuru paşanın Təzəpirin həyətində on minlərlə insan tərəfindən qarşılanması uzun çəkdi. Həm də paşanın ayağı altında kəsilən qurbanlar onun paltarlarını və çəkmələrini yararsız hala salmışdı. Buna görə də məcburən öz qərəgahına qayıdan Nuru paşa Hacı tərəfindən təşkil olunan ziyafətə gecikməli oldu.

Bakı daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən işğal olunarkən H.Z.Tağıyev bildirmişdi ki, Bakı şəhərini bu düşmən qüvvələrinin əlindən kim azad etsə, yaşadığım evi (indiki Azərbaycan Tarixi muzeyi) ona bağışlayacağam. Doğrudan da, Hacı sentyabrın 16-da təşkil etdiyi ziyafətdə sözünün üstündə durarəq nümayişkarənə şəkildə evin açarını Nuru paşaya təqdim etdi. Nuru paşa Hacının böyük bir insan olduğunu söylədi, ona min-nətdarlığını bildirdi və hamının alqışları altında açarı ona qaytardı.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsini elan etdi. Tiflisdə Fətəli xan Xoyskininin başçılığı ilə təşkil edilən Milli Hökumət Cənubi Qafqaz Ruhani İdarəsinin Azərbaycana köçürülməsini məqsədə uyğun hesab etdi. Hökumətin Dini Etiqad Nazirinin şeyxüllislama və müftiyə ünvanlanmış 10 avqust 1918-ci il tarixli, 13-14 sayılı rəyinə əsasən keçmiş ruhani idarələri Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı Gəncə şəhərinə köçürüldülər.

Gəncədə vahid dini idarənin yaradılması məsələsi gündəliyə çıxarıldı. Din xadimlərinin iddiasına görə çarizm məzhəb ayrılığından istifadə edərək Azərbaycanın din xa-

dimləri arasında düşmən münasibətlər yaratmaq istəsə də, niyyətləri boşça çıxdı. Ona görə də Gəncədə qərarlaşan hər iki məzhəbin dini rəhbərləri, hökumətin mövqeyini gözlemədən Türkiyə nümunəsi əsasında Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin «Məşixət» adı altında yenidən qurulması təşəbbüsü ilə çıxış etdirilər. Şeyxüislam və müftinin 1 sent-yabr 1918-ci il tarixli birgə qərarı ilə hər iki idarə «Məşixət» adlanan vahid bir idarədə birləşdirildi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən düşmən qüvvələrinindən azad ediləndən az sonra «Məşixət» bu şəhərə köçürüldü. Ruhani idarəsinin Təzəpir məscidinin həyatındə təşkil edilməsi qərara alındı. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanın dövlət rəhbərləri Təzəpir məscidinin dini mərkəz kimi rolunu yüksək qiymətləndirmiş və xalqa müraciətlərini buradan söyləmişdilər.

Təzəpir məscidi bolşevik rejimi illərində

1920-ci il aprel işgalı təkcə Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymadı. Müstəqil dövlətin bütün dövlət təsisatları ləğv edildi. İslam dininə düşmən olan bolşevik ideologiyası əhalinin milli dəyərlərinə, o cümlədən dini ibadət ocaqlarına, məscidlərə böyük ziyan vurdu. Sovet hökumətinin dinə münasibətinin başlıca prinsipini dinin dövlətdən ayrılmazı təşkil edirdi. Sovet dövlətinin ilk illərində yeni quruluşun ideoloqları İslam dininin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və dindarların milli heysiyyatlarının nəzərə alınması məcburiyyətində qalırıldılar.

1920-ci ilin mayında Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Nərimanov Təzəpir məscidində çıxışında İslam dininin müsəlman kütłələrinin şüurunda tutduğu yeri, onun Şərq xalqlarının mənəviyyatında, möşətində, həmçinin həyatın müxtəlif sahələrdə mühüm rolunu dərk edərək vurğulayırdı: "Şərqdə dinə münasibət fövqəladə əhəmiyyətli məsələdir".

1920-ci ilin mayında, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin vicdan azadlığı haqqında dekretinə görə Xalq Maarif Komissarlığının tabeliyində olan bütün dövlət məktəblərində dini təlimlərin tədrisi və hər hansı dini mərasimin keçirilməsi qadağan olundu. Din nazirliyi ləğv edildi. Xalq Maarif Komissarlığının xüsusi əmri ilə tədris müəssisələri və məktəb şuralarının sədri vəzifəsini tutan dini dərəcəli şəxslər vəzifələrindən azad edildilər. Dövlət və məktəb məsciddən ayrıldı. Din nazirliyinin ləğvi haqqında dekret respublikanın hər bir vətəndaşına istənilən dini etiqadı seçmək və ya heç bir dine etiqad etməmək hüququ, eyni zamanda dinin lehinə və ya əleyhinə təbliğat aparmaq

azadlığı verirdi. Dini etiqadı ayrılıqda hər bir şəxsin vicdan işi hesab edən dövlət, dinə münasibətdə bitərəf qalaraq heç bir dini cərəyanın tərəfində durmadı, onlardan heç birini maddi və mənəvi cəhətdən müdafiə etmədi. Sovet dövləti böyüməkdə olan nəsilin bütün təhsil və tərbiyə işini Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamına verdi, bütün dövlət və qeyri dövlət məktəblərində hər hansı dini mərasimin keçirilməsi qadağan edildi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində hökumət dindarları ələ almaq məqsədilə dini bayramları—Qurban bayramı və Ramazan bayramını dövlət səviyyəsində qeyd edirdi. Novruz bayramı günlərində məktəblərdə tətillər başlanır, küçələrdə şagirdlərin bayram nümayişləri, teatr və klublarda tamaşa və konsertlər təşkil edilirdi. Hətta 1921-ci il avqustun 30-da N.Nərimanovun göstərişi ilə Məhərrəmlik günlərində Təzəpir və Bibiheybət məscidlərində dindarlara ərzaq paylanmasıdır.

1920-ci il sentyabrın 20-də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti əsasında Bağıda Azərbaycana məxsus olan qızıl, gümüş, platin, brilyant və mirvaridən ibarət qiymətli şeylərin mərkəzləşmiş şəkildə saxlanılmasını təmin edən Dövlət Mühafizə İdarəsi təsis edildi. Ancaq dekretdə xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, qiymətli sərvətlərin təhvil verilməsi dini icmaların ixtiyarında olan sitayış əşyalarına aid edilmir.

1922-ci ilin noyabrında Təzəpir məscidinin axunu Ağa Əlizadənin imzası ilə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Rəyasət Heyətinə bir ərizə daxil olmuşdu. Axund hökumətdən Kərbəla ziyarətinə gedənlərə yardım göstərilməsini xahiş edirdi. Mərkəzi Komitənin Rəyasət Heyəti Kərbəlaya ziyarətə gedən vətəndaşlar haqqında məsələni müsbət həll edərək, zəvvarlara üç yüz manatadək qızıl pul ayırmaga icazə verdi.

1921-1922-ci illərdə taxıl rayonları olan Volqaboyunu, Ukraynanı, Krımı və Qafqazı acliq bürdü. 90 milyon əhalisi olan 40 guberniya acliq keçirirdi. Acliq çəkən əhaliyə yardım məqsədi ilə 1922-ci il mayın 23-də Təzəpir məscidində Azərbaycanın din xadimlərinin başçıları—Axund Ağa Əlizadə, qazi axund Əbdülrahim Hacızadə və b. ruhanilər acliqla əlaqədar bütün dünya müsəlmanlarına kömək üçün müraciət etdilər. Müraciətdə deyilirdi: "Müsəlman qardaşlar! Siz yaxşı bilirsiniz ki, İslam dininin əsaslarından biri əziyyət çəkənlərə, ilk növbədə, aclara və yoxsullara kömək etməkdən ibarətdir. Krımdan, Volqaboyundan və başqa vilayətlərdən gələn ürək dağlayan fəryadı eşidin". Təzəpir məscidinə toplaşan Azərbaycan üləmələri İran, Türküstən, Türkiyə, Hindistan və Əfqanıstan ruhanilərinə müraciət edərək onları aclara fəal kömək etməyə

çağırırdılar. Maraqlıdır ki, Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbərlik edən S.Kirovun Moskvaya, şəxsən Stalinə Azərbaycan dindarlarının müraciəti haqqında verdiyi xəbər mərkəzi dövlət radiosu ilə elan olunmuşdu.

N.Nərimanovun Təzəpir məscidində maraqlı çıxışlarından biri 1920-ci ilin iyundan Azərbaycan qadınları arasında oldu. N.Nərimanov İslam dininin ən humanist addımlarından biri olan qadın və kişi bərabərliyi üzərində xüsusi dayandı və qadınların məscidə gəlib onu dirləməsini yüksək qiymətləndirdi. N.Nərimanov çıkışında Təzəpir məscidinin şəhərin siyasi həyatında oynadığı rola da aydınlıq getirdi.

1920-ci illərin əvvəllərində mətbuatda, partiya dairələrində müxtəlif dini ayinlər, bayramlar, məhərrəmlik günlərində müsəlmanların matəm mərasimi və onların qadağan edilməsi haqqında məsələlər müzakirə edilirdi. N.Nərimanov bu dövrdə bütün təzyiqlərə baxmayaraq, bu meyllerin artmasına kəskin müqavimət göstərirdi. Hətta o, 1922-ci ilin avqustunda Məhərrəmlik təzyiəsinin qadağan edilməsinə qarşı çıxmışdı. Bu münasibətlə Təzəpir məscidinə gələn N.Nərimanov dindarlara müraciətində demişdi: "Peyğəmbərin ən sevimli nəvəsi İmam Hüseyn öz gücsüzlüyünü bilərək, Məhəmmədin qanunlarını pozan, hamını və hər şeyi qızılla ələ almaq istəyən Yezidə qarşı mərdi-mərdanə çıxış etməklə böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. İmam Hüseyn tabe olsun və öz vicdanını qızılıla satsın deyə, Yezid böyük bir vilayətin idarə olunmasını ona təklif etdi. O, bunu etmədi, həlak oldu".

1923-cü ilin avqustunda AK (b) P-nin Bakı Komitəsinin Rəyasət Heyəti bütün rayon partiya komitələrinə və məsul işçilərinə "şaxsey-vaxsey" əleyhinə kompaniya aparmaq barədə göstəriş verdi. 1925-ci ilin aprelində verilmiş xüsusi qərarda inqilabi bayramlarla yanaşı, altı xüsusi dini bayramın da qeyd olunması nəzərdə tutulmuşdu.

1920-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində SSRİ-nin başqa respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da islam dini üzərinə açıq hücumlar başlandı. Din əleyhinə işə yuxarı sınıf şagirdləri, tələbələr, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri cəlb edilirdi. Dövlətin öz dekreti ilə elan etdiyi dini işlərdə bitərəf qalacağı, dinin hər bir şəxsin vicdan işi hesab olunacağı barədə prinsiplərindən uzaqlaşma halları baş verirdi. İnandırmaq və nəzakət metodları əvəzinə dindarlara münasibətdə inzibatçılıq metodları tətbiq olunurdu. Məhz elə buna görə 1924-cü ildə Bakıda yaradılan "Allahsızlar cəmiyyəti" zəhmətkeşlərin geniş dairəsini öz tərəfinə cəlb edə bilmədi. İller keçdikcə dinlə mübarizə daha geniş vüsət almağa başladı. Belə ki, məscidlərin müsadirə edilməsi üzrə iri miqyaslı kompaniyalara başlandı. 1928-ci ilin dekabrında AK (b) P-nin

Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclasında "Kəndlilər mədəni ehtiyacları üçün verilmiş məscidlər haqqında" məsələyə baxıldı. Bir sıra məscidlərin mədəni-maarif müəssisələri kimi fəaliyyət göstərməsi qərara alındı. Müxtəlif idarələrə əmrlər, habelə lövhələr sifariş etmək, məscidlərdən minbərləri çıxarmaq, dini lövhələri ağırtmaq və məscidin içərilərinin hissə-hissə boşaldılması üçün əmrlər verilirdi. SSRİ-nin başqa müttəfiq respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da məscidlərin və mədrəsələrin bağlanması, din xadimlərinin təqib olunmasına başlandı. Quran zərərli bir kitab kimi qadağan edildi. Azərbaycan qəzalarında bütün məscidlər ya dağıdıldı, ya da anbar, klub və kitabxanaya çevrildi. Təkcə Quba qəzasında iyirmi iki gün ərzində 18 məscid mədəni-maarif binalarına çevrildi. Azərbaycanda 1929-cu il seçki kompaniyası dövründə 400 məscid bağlandı. Hələ AK (b) P-nin ikinci qurultayında N.Nərimanov öz çıxışında qeyd edirdi ki, bizdə elə müsəlman kommunistləri var ki, kəndə girən kimi adamları məsciddən qovur və əmr edir ki, məscidləri bağlayın. Bu faktdır və belə komunistlər fəxr edirlər ki, güya böyük iş görürələr. Onlar elə güman edir ki, bizim inqilabımızı genişləndirir və möhkəmləndirirler. Mən belələrini əksinqilabçı adlandırıram, çünki, bunlar bizim işlərimizi korlayırlar.

Məscidlərin bağlanması və onların məktəb üçün uyğunlaşdırılması əksər hallarda yerli partiya təşkilatlarının rəhbərliyi altında aparılır, onların bəziləri daha çox məscid bağlamaq üçün sosializm yarışı metodlarından istifadə edirdilər. Bir sıra qəzalarda məscidləri inzibati qaydada mədəniyyət müəssisələrinə çevirirdilər. Bu sahədə inzibati amırlık o dərəcəyə çatmışdı ki, "kollektivləşmə" ilə eyni zamanda ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşdiyini nəzərə alan AK (b) P-nin IX qurultayı (1929-cu ilin martı) bu işdə əyintilərə yol verildiyini göstermiş və bu cür məsələləri müstəsna olaraq könüllülük əsasında həll etmək barəsində xəbərdarlıq etmişdi. Bu xəbərdarlığa baxmayaraq, yenə də dinə münasibətdə ciddi təhriflər, yolverilməz hadisələr baş verirdi: zor işlədilməsi, komsomolçuların mollalara hücum etməsi və onları döyməsi, məscidlərə basqın edilməsi, din xadimlərinin təhqir olunması və s. bu kimi hadisələr adı hal almışdı.

Kommunist rəhbərliyi öz ateist mövqeyinə sadiq qalaraq, dinin rol və əhəmiyyətini ictimaiyyətin gözündən salmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Bakıda din tarixi və ateizm muzeyi yaratmaqda məqsəd dinin tarixinə aid səthi məlumatlar əsasında onun əleyhinə təbliğat kompaniyası aparmaq, "mürtəce" rolunu göstərən materiallarla onu gözdən salmaq idi.

1929-1937-ci illərdə respublikada bağlanmış çoxsaylı məscidlərdən əksər hal-larda məktəb, klub və ya anbar kimi istifadə edilirdi. 30-cu illərin sonlarında Azərbaycanda 20 məscid formal fəaliyyət göstərirdi ki, onların bəziləri müharibədən sonrakı illərdə də açıq idi. Bu illərdə Bakıda Bibiheybət məscidi, Əjdərbəy məscidi, Əmircanda Murtuza Muxtarov məscidi, İçərişəhərdə Cümə məscidi bağlanmış, Suraxanı atəşgah məbədi baxımsız qalmışdı. Şərqdə məşhur olan Bibiheybət məscidinin taleyi daha acınacaqlı oldu. Şərqi memarlığının incilərindən biri olan bu məscid 1934-cü ilin sent-yabırında partladıldı.

1934-1938-ci illərdə Azərbaycanda 27458 nəfər repressiyaya məruz qalmışdı ki, onların arasında din xadimləri də az deyildi. Repressiyaya məruz qalan və güllələnənlər arasında Qurani Azərbaycan dilinə ilk tərcümə edənlərdən biri - 83 yaşlı Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim ağa da var idi. O, Nargin adasında qətlə yetirildi.

Sovet dönenində Təzəpir məscidinin ən ağır və məşəqqətli günləri başladı. Yalnız xoşbəxt təsadüf üzündən Təzəpir məscidi dağıdırlaraq məhv edilmədi. Müxtəlif illərdə Təzəpir məscidi çay fabrikinə, yay kinoteatrına və mağaza anbarına çevrilsə də özünü qoruyub saxlaya bildi.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində Təzəpirlə bağlı maraqlı bir sənəd diq-qəti cəlb edir. Sənəddə 1934-cü ilin sonlarına qədər Bakıda və Azərbaycanın qəzalalarında müsadirə olunan, mədəni-maarif müəssisələrinə çəvrilən və məhv edilən məscidlərin və kilsələrin sayı haqqında Moskvaya məlumat verilmişdir. Bibiheybət məscidi, Aleksandr Nevski kilsəsi və onlarla başqa dini məbədlərin «zəhmətkeş əhalinin xahişi ilə» məhv edilməsi əsaslandırıldıqdan sonra Təzəpir məscidinin, rus provaslav kilsəsinin və erməni kilsəsinin təyinatının dəyişdirilərək saxlanması məqsədəyən hesab olunurdu. Təzəpirlə bağlı qeyd olunur ki, tarixən bu ərazidə məscid tikilməmişdən əvvəl müsəlmanların ziyarət etdiyi pir mövcud olmuşdur. Şəhərin qatı dindar əhalisinin evləri ilə əhatə olunan bu məscidin sökülməsi ciddi nərziliqlər doğura bilər. Ona görə də yaxın gələcəkdə bu binanın sovet fəhlələrinin mədəni istirahət yerlərində birinə əvələnəcəkmişdir. Bu sənəddən görünür ki, o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi Təzəpirin sökülməsinin tərəfdarı olmamışdır.

Beləliklə, 20-ci illərin əvvəllerində Sovet hakimiyyətinin "təntənəli" surətdə elan etdiyi vicdan və din azadlığı işdə heçə endirilirdi və bu, mahiyyət etibarilə, əslində, xalqı öz mənəvi kökləri və ənənələrindən ayırmak cəhdindən başqa bir şey deyildi.

Lakin xalqı öz mənəvi köklərindən ayırmaq cəhdi baş tutmadı. Azərbaycan xalqı özünün tarixinə, mənəviyyatına bağlılığı sayəsində bu illərin ağır sınağından çıxa, "ideoloji" məngənəsindən xilas ola bildi.

1941-1945-ci illər sovet-alman müharibəsinə bütün sovet xalqı kimi Azərbaycan xalqı da səfərbər olundu. 1944-cü ildə sovet rəhbərliyi faşizm üzərində qələbəni təmin etmək üçün dini təbliğata yer verməyi qərara aldı. Bu məqsədlə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 14 aprel 1944-cü il 17 sayılı qərarı ilə 24 ildən sonra Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi bərpa olundu. 1944-cü ilin mayında Zaqafqaziya müsəlmanlarının birinci qurultayı keçirildi. Axund Ağa Əlizadə ikinci dəfə Ruhani İdarəsinin sədri seçildi. Din xadimləri xalqı vətənə sədaqətlə xidmet etməyə və faşist cəlladlarına qarşı qəhrəmanlıq göstərməyə çağırırdılar. Beləliklə, Ruhani İdarəsinin yenidən təşkil olunması ilə Təzəpir məscidi də öz fəaliyyətini davam etdirməyə başladı.

60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəllərində Təzəpir məscidi sovet ideologiyasına sinə gərərək gündəlik həyatını yaşayırıldı. Məscid daha çox məhərrəmlik günlərində hökumətin diqqətini cəlb edirdi. Bütün sərt tədbirlərə baxmayaraq, təziyə günlərində məscidlərə gələn insanların qarşısını almaq mümkün olmurdu.

Milli-azadlıq mübarizəsi və Təzəpir məscidi

1978 ildə Allahşükür Paşazadə Təzəpir məscidinin axunu təyin olundu. Qısa vaxt ərzində Təzəpirin axunu Bakıda və Abşeronun kəndlərində, Azərbaycanın digər bölgələrində bilikli, təmkinli, başqalarının fikrinə hörmətlə yanaşan din xadimi kimi şöhrət qazandı. Azərbaycanın ən böyük məscidinin 29 yaşı axundunun mühakimələri, islamın saflığı məsələlərinə prinsipial münasibəti ölkəni ziyan etdən xarici qonaqlarda xoş təəssürat yaradırdı.

80-ci illərin sonlarına yaxın Azərbaycan torpaqları hesabına "böyük Ermənistən" yaratmaq planlarını həyata keçirmək üçün başda "Daşnaksüyun" partiyası olmaqla bütün millətçi erməni təşkilatları və komitələri fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Moskva-dan asılı olan Azərbaycan rəhbərliyi respublikanın suveren hüquqlarını müdafiə etmək əvəzinə xalqın diqqətini taleyülü məsələlərdən yayındırmaq siyaseti yürüdürdü. Respublika rəhbərliyinin öz xalqına qarşı həyata keçirdiyi bu antimilli siyaset 1990-cı ilin yanварında Sovet rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına qarşı qanlı təcavüzünə gətirib çıxardı. Bu qanlı günlərdə Azərbaycanın dini rəhbərliyi və Təzəpir məscidi insanların ümidi yerinə çevrildi.

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet ordusunun xüsusi təyinatlı dəstələrinin və daxili qoşunların iri kontingentinin Bakı şəhərini zəbt etməsi xüsusi qəddarlıq və misli görünməmiş vəhşiliklərlə müşayiət olunmuşdu. Sovet qoşun birləşmələrinin qanunsuz yeridilməsi nəticəsində Bakıda və respublikanın rayonlarında 131 nəfər öldürilmiş, 744 nəfər yaralanmış, 841 nəfər qanunsuz həbs olunmuşdu. Sə-

Ümumilli lider Heydər Əliyev "Təzə pir" məscidində möminlərlə görüş zamanı.

hərin gözü açılmamış Bakının küçələrində öldürülmüş insanların cənazələri Təzəpir məscidinin həyətinə daşınmağa başlandı. Təzəpir məscidi 1918-ci ilin mart soyqırımından sonra birinci dəfə idi ki, bu qədər meyit və bu meyitlərin üzərində göz yaşı tökən insan görürdü. Meyitlər "Təcili yardım" maşınlarında, hətta minik avtomobil lərində məscidlərə çatdırılırdı. Çoxunun qohum-əqrabası, yaxınları əzizlərinin həlak olmasından xəbərsiz idi. Bu dağılmış-didilmiş insan cəsədlərini sonuncu güman yerinə—Allah evinin həyətinə daşıyanlar özlərinin ölenlərin ən yaxın adamı kimi aparırdılar. Meyitləri gətirən maşınların sükanı arxasında oturanlar ürəklərinin hökmü ilə şəhərə çıxıb sovet əsgərinin gülləsinə tuş gələrək qanına qəltan olan insanları Təzəpir məscidinin həyətinə daşımağı özlərinə borc bilirdilər. Bütün insanların güvəncə yeri Təzəpirin həyəti idi. Başsız qalan Respublikanın ümidi bəslədiyi şəxs isə Hacı Allahşükür Paşazadə idi. Tarix təkrar olunurdu. 1918-ci ilin martında da erməni-daşnak qüvvələrinin soyqırımına məruz qalan insanlar Təzəpir məscidinə sığınmış və ümidilarını məscidin axundu Ağa Əlizadəyə bağlamışdılar. İndi də sovet ordusunun amansız hərəkətlərinin şahidi olan əliyalıın Bakı əhalisi Təzəpirin həyətinə yığışaraq Şeyxüislam Allahşükür Paşazadədən imdad isteyirdilər. Şeyxüislam həzrətləri bir-bir tabutlara yaxınlaşır, göz yaşlarını zorla

Ümumilli lider Heydər Əliyev "Təzə pir" məscidində möminlərlə görüş zamanı.

boğaraq öldürülənlərin yaxınlarına təskinlik verirdi. 1918-ci ilin martında da cəsədlərin yığılmasında və Cəmbərkənddə dəfn olunmasında Təzəpir məscidinə ən böyük köməyi Əjdərbəy məscidi etmişdi. İndi də Şeyxüislam göstəriş verdi ki, Əjdərbəy məscidinin qapıları taybatay açılsın, cəsədlər qəbul edilsin, yuyulsun, kəfənlənsin, şəhidlərin siyahısı tutulsun, ünvanları təcili müəyyənləşdirilsin, ailələrinə ərzaq və pul yardımı edilsin. Şeyxüislam daha bir göstəriş verdi: "həlak olanların qanlı paltarları yiğilsin. Gün gələcək ki, cəlladların dilini kəsmək üçün bütün dünyaya göstərəcəyik".

Təzəpir məscidi bir tarixi qərarın da şahidi oldu. Sovet ordusu tərəfindən güllə-baran edilən insanların cənazələrinin 1918-ci ilin mart qırğını şəhidlərinin dəfn olunduğu yerdə torpağa tapşırılması qərara alındı. Bu tarixi qərar Şeyxüislamın iştirakı ilə Təzəpir məscidində çıxarıldı. Qətlə yetirilənlərin meyitlərinin çoxu Şeyxin iqamətgahının yerləşdiyi Təzəpir məscidində yuyulurdu. Şeyx burada cənazə namazı qılanların önündə durur, Qurani-Kərimdən surələr oxuyur, adamlara Allahdan səbr diləyir, üzək-direk verirdi. Onu tez-tez Dağıüstü parkda şəhidlərin məzarları arasında dərin hüznə dolaşan görmək olurdu.

20 yanvar faciəsi ilə bağlı Moskvada, Azərbaycan SSR-in daimi nümayəndəliyi-

Ümumilli lider Heydər Əliyev Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə ilə.

Ümumilli lider Heydər Əliyev "Təzə pir" məscidində möminlərlə görüş zamanı.

nin konfrans zalında İttifaq əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı Heydər Əlirza oğlu Əliyev toplaşanlara müraciətlə deyirdi: «Mən baş vermiş hadisələr haqqında dünən xəbər tutmuşam və təbiidir ki, bu hadisəyə laqeyd qala bilməzdim. Buraya ən əvvəl ona görə gəlmışəm ki, Azərbaycanın Moskvada kiçik parçası olan daimi nümayəndəliyində böyük itkilərə səbəb olmuş faciə ilə bağlı bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verim. İkinci tərəfdən, bu məsələyə öz münasibətimi bildirmək istəyirəm. Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəsi Söhrab İbrahimovdan xahiş edirəm ki, mənim sözlərimi, kədərimi, başsağlığımı Azərbaycan xalqına çatdırınsın...» Bakıda isə Qafqaz Müselmanları Ruhani İdarəsinin sədri, Şeyxüllislam Hacı Allahşükür Paşazadə SSRİ Ali Sovetinin sədri Mixail Qorbaçova, surətləri, BMT-nin baş katibi Peres de Kuelyara, bütün dövlətlərin və dinlərin başçılarına göndərdiyi məktubunda yazırıdı: «Nə qədər olsa da, mənim sözlərim Azərbaycan xalqının sonsuz kədərini, milyonlarla insanın üzərinə hakim kəsilmiş müsibəti çatdırmaq iqtidarında deyil. Mən bunları ona görə demirəm ki, siz bizim dərdimizə şərik olasınız, halımıza acıyasınız. Bu, mənim bütün xalqım üçün təhqir olardı. Bu, mənim şəhid olmuş həmvətənlərimin ruhunu təhqir etmiş olardı. Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə və sonraki günlər Bakıda törədilən vəhşiliklər heç bir ölçüyə siğmir. Şəhərin küçələri yüzlərlə günahsız qurbanların qanına boyanmışdır. Bunların arasında uşaqlar, qadınlar və qocalar vardır. Tankların tırtılları altında qalmış, pulemyot və avtomatlarla deşik-deşik edilmiş cəsədlər insanı dəhşətə gətirir. Bir dövlət başçısı kimi sizin imzınızla törədilən bu qanlı qırğına, bu dəhşətli cinayətə heç bir bəraət ola bilməz...»

Heydər Əliyev deyirdi: «Azərbaycanda baş vermiş hadisələrə gəlincə, mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə zidd hesab edirəm. Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb vəziyyətin bir sıra səbəbləri vardır. Artıq iki ildir ki, Azərbaycan və Ermənistən arasında millətlərarası münaqışə gedir. Həmin münaqışəni Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr törətmüşdür. Azərbaycan və Ermənistən, eləcə də ölkənin ali siyasi partiya rəhbərliyinə bu məsələni tənzimləmək, daxili müharibəyə, millətlərarası münaqışəyə son qoymaq və milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq hər bir adamın ümumi federativ ittifaq olan SSRİ-də azad yaşamasına şərait yaratmaq üçün iki illik müddət kifayət idi. Hesab edirəm ki, ötən iki ildə bu istinqamətdə lazımı səviyyədə iş aparılmamışdır...»

Şeyxüllislamın məktubunda deyilirdi: «Qoşunların yeridilməsi üçün uydurulmuş

bütün səbəbləri Azərbaycan xalqı nifrət və qətiyyətlə rədd edir. Həmin səbəblərdən biri də güya Sovet dövləti üçün təhlükə sayılan «islam faktoru»dur. Bununla əlaqədar mən aşağıdakıları bildirirəm: İman əhli olmaq, o cümlədən islama mənsubiyət əslində şovinizmdən, milli lovğalıqdan uzaq olmaq deməkdir. Çox yaxşı bilirsınız və bunu mənim sizə vaxtilə dediklərim də sübut edir ki, Zaqafqaziyanın müsəlman ruhaniləri siyasi və millətlərarası münaqışlərdə dindən silah kimi istifadə etmək niyyətində olmamışlar. Çox yaxşı bilirsınız ki, diyarımızda baş verən hadisələrin ən ağır anlarında islam ağılla və bütün məsələlərin dinc yolla həllinə çağırılmışdır. Belə olduğu halda uydurma «islam faktoru»nu hərc-mərclik törədən səbəb kimi araya atmaq qəzəb doğurmaya bilməz. Tamamilə aydındır ki, bununla müəyyən məqsəd güdülmüşdür. Demək, müsəlmanları xristianlara qarşı qoymaqla millətlərarası toqquşmaları daha da kəskinləşdirmək niyyəti güdülmüşdür...»

Moskvada Heydər Əliyev deyirdi: «Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya-siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki həddə çatmaz, tərəflər itkilərə məruz qalmaz, başlıcası isə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün də zəmin yaranmadı».

Şeyxüllislam sözünə davam edərək yazılırdı: «Bilin ki, bu faciə ilə bağlı əsl həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün əlimizdən gələni edəyəcəyik. Bir dövlət ki, imperiya hökmranlığı niyyəti ilə millətlərarası çaxnaşmanı aradan qaldırmaq əvəzinə, onu daha da qızışdırır, bir dövlət ki, öz ordusunu öz vətəndaşlarının qatilinə çevirir, bir dövlət ki, öz adamlarına layiqli güzərandan daha çox ölmək hüququ verir, belə dövlət ancaq nifrətə layiqdir. Bakıda canlı insan ürəklərinə tuşlanmış güllələr milyonlarla insanın yenidənqurmaya olan son ümidiini məhv edən bir atəş idi...».

Heydər Əliyev deyirdi: «Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə baş vermiş və bu gün də davam edən faciənin üstündə dayanmaq istəyirəm. Hesab edirəm ki, Azərbaycandakı vəziyyəti öz axarına salmaq, siyasi həyatdakı qeyri-sabitliyi nizamlamaq üçün kifayət qədər imkan olmuşdur. Təəssüf ki, Azərbaycan rəhbərliyi bu imkanlardan istifadə edə bilməmişdir. Sərhədlərə edilən təcavüzü vaxtında aradan qaldırmaq mümkün idi. Axı üç ay əvvəl sərhəd zolağı ilə bağlı camaat öz tələbələrini irəli sürmüştü. Fəqət heç kəs onlarla görüşmək, izahat işi aparmaq və lazımı ölçü götürmək istəməmişdir».

Şeyxüllislam həzrətlərinin ittihənaməsi bitib-tükənmək bilmirdi: «Özlərini əsl iş-

Ümumilli lider Heydər Əliyev “Təzə pir” məscidində möminlərlə görüş zamanı.

Şalçı kimi aparan cəza qoşunlarını Bakıya yeritməklə siz Sovet hökumətini rüsvay etdiniz və bununla təsdiq etdiniz ki, müstəqillik və xalqların ləyaqəti kimi anlayışlar bu hökumətə tamamilə yaddır. Siz bununla özünüzü bir siyasi xadim və bacarıqsız bir dövlət başçısı kimi ifşa etdiniz. Sizin haqqınızda yaranmış bir əfsanə də puç oldu, çünkü bir əli ilə xarici məmləkətlərlə sülh sazişi, o biri əli ilə öz vətəndaşlarına qarşı cəza tədbirləri imzalayan adamı «Sülh uğrunda mübariz» adlandırmaq ən azı ləyaqətsizlikdir. Ən qanlı müharibələrdə də həkimlərə, tibb yardımı göstərənlərə atəş açılmamışdı. Sizin əmrinizlə Bakıya hücum edən qoşunlar yaralananlara kömək göstərən iki həkimi də güllələmişlər...»

Heydər Əliyev deyirdi: «Bütün vəziyyətlərdə hesab edirəm ki, məsələni siyasi cəhətdən tənzimləmək, xalqla mükəliməyə girmək üçün əlverişli imkanlar olmuşdur. Lakin onlardan səmərəli istifadə edilməmişdir. Nəhayət, 19-dan 20-nə keçən gecə sovet ordusunun, SSRİ DİN-in böyük kontingenti Bakı şəhərinə yerləşdirilmişdir. Nəticəsi isə göz qabağındadır. Bunun törətdiyi faciələr hamımıza məlumdur. Belə qərar qəbul etmiş adamların hərəkətini siyasi qəbahət sayıram. Bəli, kobud siyasi səhv buraxılmışdır. Onlar, sadəcə olaraq, respublikadakı əsl vəziyyəti qiymətləndirə bilməmiş,

Azərbaycan xalqının psixologiyasını anlamamış, əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə əla-qələri zəiflətmışlar. Onlar, görünür, bu işlərin belə ağır faciəyə çevriləcəyini əvvəlcədən düşünməmişlər. Bütün bunlar qabaqcadan nəzərə alınmalı və vaxtında vacib, zəruri tədbirlər qəbul edilməli idi. Ordu yeridilmiş, günahsız adamlar həlak olmuşlar».

Şeyxüisləm həzrətləri tələb edirdi: «Bütün Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edərək mən Bakıdan qoşun hissələrinin dərhal çıxarılmasını qətiyyətlə tələb edirəm. Heç bir xalqla, həmçinin azərbaycanlılarla silah gücüyle danışmaq olmaz. Bu 10 gün, Əfqanıstandakı kimi 10 il davam edə bilər. Amma gec-tez ədalet və haqq işi qələbə çalmalıdır. Allah-təalanın izni ilə bu haqq işi Azərbaycanda da qalib gələcəkdir. Məhz buna görə mənim xalqımın ən yaxşı oğul və qızları özlərini sovet qoşunlarının güllələrinə sıpər etdirilər. Dərin inamlı və iman hissiylə üzümüzü Allah-təalaya tutur və Onun ulu dərgahından bu gün şəhid olan balalarımız üçün rəhmət diləyirik. Qoy Allah-təala bu fəlakəti mənim xalqımın başına gətirənləri, bu işə rəvac verənləri zəlil etsin. Ya Rəbb, Vətənimizin, elimizin, bu ağır gündə bizlərə özün kömək elə. Amin!»

Beləcə, Azərbaycanın iki böyük oğlu-siyasi lider və dini lider, bir-birindən xəbərsiz halda, eyni vaxtda, baş verən qanlı qırğına və onun bəiskarlarına eyni prizma-dan birmənalı münasibətini bildirmiş, xalq üçün məqbul olan eyni tələbləri irəli sürmüştərlər. Şeyxüisləm həzrətlərinin məktubu elə həmin gün həm Azərbaycanda, həm də onun hüdudlarından kənarda əldən-ələ keçmiş, dövlət və hökumət başçıları, dini təşkilatlar və hüquq müdafiəsi təşkilatları ona öz münasibətlərini bildirməyə başlamışdır.

Heydər Əliyevin Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyindəki bəyanatı isə həm SSRİ-nin, həm də dünya dövlətlərinin siyasi dairələrində çox böyük əks-səda doğurmuş, təcrid vəziyyətində olan Azərbaycanın haqq səsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması işində mühüm rol oynamışdı.

1990-ci ilin qanlı yanvarı sovet rəhbərliyinin SSRİ adlı totalitar rejimi qoruyub saxlamaq üçün növbəti və son cəhdlərindən biri idi. Lakin sovet rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi bu qanlı hadisə onu qorxutmadı, əksinə SSRİ-yə qarşı olan nifrəti daha da artırıldı.

Azərbaycanın Milli dirçəlişi və Təzəpir məscidi

Azərbaycan xalqı artıq başa düşürdü ki, azadlığın yeganə yolu müstəqil dövlət-çiliyin bərpası uğrunda mübarizədir. Tarixin bu məsuliyyətli dövründə respublikada bütün siyasi qüvvələri öz ətrafında birləşdirə biləcək bir qüvvəyə ehtiyac var idi. Çox təəssüflər olsun ki, belə bir qüvvə hələlik diqqətdən kənardə qalırıdı. Doğma xalqının ən çətin günlərində Heydər Əliyev onun köməyinə gəldi və Azərbaycan xalqının üstünü alan hər cür təhlükələri aradan qaldırmağa başladı.

Heydər Əliyev müstəqilliyin ilk illərində hakimiyyətə qayıdarkən Azərbaycan öz tarixinin mürekkeb, çətin və ağır illərini yaşayırıdı. Qafqazın əsas ölkəsi sayılan, öz zəngin enerji qaynaqları, coğrafi-siyasi mövqeyi və insan potensialı ilə seçilən gənc Azərbaycan Respublikası ciddi böhranlarla üzləşmişdi: xarici təcavüz və Qarabağ münaqişəsi, köhnə siyasi-ideoloji sistemin dağılması ilə ölkə daxilində hakimiyyət davası və hərc-mərcilik meylləri cəmiyyətin psixoloji durumunda müşahidə edilən ümidişlik, inamsızlıq və çəşqinliq, əxlaqi-mənəvi mühitdə baş verən qeyri-müəyyənlik, insanlarda və cəmiyyətdə özünə güvənmə hisslerinin zəifləməsi. Belə bir məqamda, həm siyasi təcrübəsi və intellekti ilə xarici amillərin təsirini zəiflətməyə və neytrallaşdırmağa qadir olan, ölkədaxili ixtilafları və hərc-mərciliyi cilovlaya bilən qüdrətli dövlət xadimi, həm də cəmiyyətin inamını özünə qaytarmağı, burada milli-mənəvi birlik mühiti yaratmayı bacaran müdrik el ağsaqqalına ehtiyac var idi. Heydər Əliyev, məhz ağır böhran şəraitində bütün lazımı siyasi, ictimai və mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən bütöv bir şəxsiyyət kimi Azərbaycan xalqının önündə dayanaraq bütün sahələr

Ümumilli lider Heydər Əliyev “Təzə pir” məscidində möminlərlə görüş zamanı.

Üzrə düşünülmüş, məntiqi ardıcılıqla gərgin fəaliyyətə başladı.

Yeni tarixi şəraitdə Azərbaycanın qarşılaştığı böhranlardan çıxaraq özünə güvənməsi üçün ümummilli dirçəliş konsepsiyasına böyük ehtiyac var idi. Bu ideologiya, həm milli adət-ənənələrə və dini-mənəvi dəyərlərə söykənməli, həm də Azərbaycanın çağdaş dünyaya qovuşmasını təmin etməli idi. Deməli, yenicə müstəqilliyə qədəm qoyan Azərbaycan dünyada gedən demokratik inkişaf və qloballaşma prosesindən kənarda qalmamalı, həm milli mədəniyyətini və mənəvi özəlliyini qorunmalı, həm də başqa mədəniyyət və dirlərlə dözümlülük şəraitində münasibət qurmalı idi. Belə çətin və həssas məsələnin düzgün həlli üçün düşünülmüş və ölçülüb-biçilmiş addımlar atılması tarixi zərurət kimi qarşıya qoyulmuşdu. Sovet ideologiyasının sürətlə çökəməsindən sonra Azərbaycan xalqının yenidən öz milli-mənəvi dəyərlərinə qayıdışı təbii bir prosesə çevrildi və burada İslam xüsusi yer tutdu. Ona görə Azərbaycanın ümummilli lideri ölkənin islama münasibətini düzgün və sağlam müstəvidə həll etməyə başladı.

İslam Azərbaycan xalqının çox önemli və zəngin milli-mənəvi atributu sayılırdı və bu ölkənin beynəlxalq aləmdə gerçek siyasi, iqtisadi müstəqilliyini qoruması, öz milli simasını və varlığını saxlaması üçün həmin zəngin xəzinəyə müraciət etməsi

Ümumilli lider Heydər Əliyev “Təzə pir” məscidində möminlərlə görüş zamanı.

lazım gəldi. Heydər Əliyev dəfələrlə din xadimləri və ruhanilərlə görüşdü, məscid və ziyanətgahlara baş çəkdi, bir sıra mərasimlərdə iştirak etməklə camaatla və möminlərlə ünsiyyətə girdi.

İslam dini ilə bağlı bir həqiqət Heydər Əliyevə bəlli idi: Din həm milli mədəniyyətin, xalqın əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir, həm də müasir həyatda ön mövqeyə keçir və həqiqət axtaran, inamlı yaşamaq istəyən müasir insan getdikcə daha çox dinə tapınır.

Heydər Əliyev hələ prezident seçilməzdən əvvəl respublikanın ən çətin vaxtında –1993-cü il sentyabrın 5-də Təzəpir məscidində Peyğəmbərin mövlud günü münasi-bətilə keçirilən mərasimdə iştirak etdi. Təzəpir məscidi 1923-cü ildə N.Nərimanovun buraya gəlişindən 70 il sonra Azərbaycan dövlət başçısı Heydər Əliyevin dindarlarla görüşünün şahidi olurdu. Heydər Əliyev çıxışında Azərbaycan xalqının bir müddət öz dinindən uzaq düşməsi səbəblərini əsaslı şəkildə izah edərək dedi: "İslam əsrlər boyu öz mütərəqqi ideyaları ilə insanları doğru yola, xeyirxah əməllərə dəvət etmişdir. İslam başqa dinlərə hörmətlə yanaşmışdır. Azərbaycanda hər bir insanın sərbəst olaraq öz dini əqidəsinə əməl etməsi üçün bundan sonra da hər cür şərait yaradacaq. Bundan

ötrü dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər görüləcəkdir".

Heydər Əliyev müasir dünyada dövlət-din münasibətlərinin çox həssas bir məsələsinə toxunur ki, bu da dövlət quruluşunun dünyəvi xarakteri ilə bağlıdır. Bir çox ölkələrdə din ilə dövlətin bir-birindən ayrılması cəmiyyətdə ixtilaflara getirib çıxarır.

Respublikanın demokratik ziyalıları ilə yanaşı, Azərbaycan dindarları da Qara-bağla bağlı həqiqətləri dünyaya çatdırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdilər. Müsəlman dindarları sovet dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək ilk cəhd kimi 30-cu illərdə dağıdılmış islam abidələrinin bərpa olunmasına başladılar. Təbii ki, Azərbaycan dindarlarının ən yaralı yeri 1934-cü ildə bolşevik rejimi tərəfindən partladılmış Bibiheybət məscidinin bərpa olunması idi. Doğrudur, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, onun sədri Şeyxüllislam Allahşükür Paşazadə hələ sovet dövründə Bibiheybət məscidinin bərpası ilə bağlı müəyyən cəhdlər göstərmişdi. Lakin kommunist ideoloqlar bu məsələnin siyasi xarakter daşıdığını bəhanə edərək məscidin bərpa olunması təklifinə müsbət cavab vermirdilər.

Bibiheybət məscidi ilə bağlı Azərbaycan dindarlarının heysiyyətinə toxunan o idi ki, partladılan məscidin yerində Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi şərəfinə "Qələbə tağı" tikilmiş və Stalinin heykəli qoyulmuşdu. Məscidin məhv edilməsi ilə ürəyi soyumayan sovet cəlladları Qələbə tağının tikintisini layihənin müəllifi Sarkisova, baş mühəndis Vartanova, inşaatçı Baqdasaryana həvalə etmişdilər. Adlarını tağın üstündəki gerbin arxasına həkk etmiş bu daşnaklar tağın bünövrəsinə xaç qoymuşdular. 1994-cü ildə Bibiheybət məscidinə gələn Heydər Əliyev Qələbə tağının sökülməsi ilə bağlı dindarların xahişinə müsbət yanaşdı. Beləliklə, 60 ildən sonra zamanın sınağına sinə gərmiş Bibiheybət məscidinin bünövrəsi üzərində müsəlmanları yenidən namaza çağırın azan səsi eşidilməyə başladı. Bu azan təkcə müsəlmanları namaza səsləmir, həm də Bibiheybət məscidinin bərpası üçün ilk əməli addimların atıldığı bildirirdi.

1995-ci ildə Qələbə tağı söküldü. 1997-ci ilin iyulunda Bibiheybət məscidinin bərpa və tikintisi başlandı. Bu münasibətlə təntənəli mərasim keçirildi. Mərasimdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev başda olmaqla, ölkənin dövlət və hökumət adamları iştirak edirdi.

1993-cü ilin oktyabrında respublikaının ən çətin günlərində prezident seçilən H.Əliyev işinin çoxluğuna baxmayaraq, 1994-cü il iyunun 20-də İslam dünyasının ən böyük mərasimlərindən biri – Aşura günü ilə əlaqədar Təzəpir məscidinə gəldi. Təzəpir məscidinin həyətinə toplaşmış yüzlərlə dindar bu dini mərasimdə Azərbaycan

Prezidentinin iştirakını böyük rəğbətlə qarşılıdı və onu mehribanlıqla salamladı. Heydər Əliyev mərasimə toplaşanlar qarşısında çıxış edərək dedi: "Bütün müsəlmanlar, o cümlədən biz azərbaycanlılar həmin faciəli günü hər il yada salmaqla vətənə, torpağa, dinimizə, məsləkimizə sədaqətimizi bir daha nümayiş etdirir. Bəz bundan sonra da Qurani-Şərifin, Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin qoymuş olduğu yol ilə gedəcək və haqq-ədalət, torpaq, Vətən yolunda şəhid olmuş Həzrət imam Hüseynin və onun bütün silahdaşlarının qəhrəmanlığını, şəhidliyini heç vaxt unutmayacaq". Mərasimdən sonra Prezident Heydər Əliyev Təzəpir məscidinin mövcud durumu ilə maraqlandı. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə 1914-cü ildə istifadəyə verilən məscidin bu günə kimi əsaslı təmir olunmadığını xatırlatdı. Şeyxülislam məlumat verdi ki, hətta 30-cu illərin repressiyası zamanı məscidin tavanında və divarlarında kufi xətlə yazılmış çoxsaylı Quran ayələrinin üstü ağırdılmış və ya silinib məhv edilmişdir. Prezident Heydər Əliyev Bibiheybət məscidinin bərpasından sonra Təzəpir məscidinin də tezliklə təmir olunacağına söz verdi.

1995-ci ildə iyunun 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev növbəti Aşura günü ilə əlaqədar yenə də Təzəpir məscidinə gəldi. Respublika Prezidenti məsciddəki nəzir qutusuna nəzir saldı. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə respublika prezidenti Heydər Əliyevə dinimizə göstərdiyi diqqətə və Aşura günü mərasimində iştirak etdiyinə görə bütün dindarlar adından razılığını bildirdi.

Təzəpir məscidinə toplaşan mərasim iştirakçıları qarşısında çıxış edən Heydər Əliyev dedi: "İndi dinimiz azaddır. Hər bir azərbaycanlı, hər bir müsəlman öz diniñə itaət etməkdə sərbəstdir. Bu məhərrəmlik ayında, xüsusən son günlərdə dinimizə itaət, etiqad, məscidlərdə, o cümlədən bu gün Təzəpir məscidində keçirilən mərasim onu göstərir ki, müstəqil dövlətimizdə din azaddır və hər kəs öz vicdanının hökmünü, istəyini ifadə edə bilər. Xalqımızın belə azad, sərbəst şəraitdə yaşaması bizim üçün nailiyyətdir, eyni zamanda, gələcəyimiz üçün böyük əsasdır". Çıxışına davam edən Heydər Əliyev dedi: "Müstəqil Azərbaycan Respublikası şəhidlərin, verdiyimiz qurbanların xatirəsinin əbədi olması üçün yaşamalıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin olunmalıdır. Biz bunların hamisini edəcəyik. Bunlara nail olmaq, bunları əldə etmək üçün biz Allaha dua edərək, bu gün öz müsəlmanlıq borcumuzu yerinə yetirərək, eyni zamanda birləşməli, əl-ələ verməliyik, xalqımızın birliyini, həmrəyliyini təmin etməliyik".

Qiymətli sərvətlər əsil sahibinə qaytarılır

1995-ci il avqustun 18-də Heydər Əliyev Həzrət Məhəmməd Peyğəmbərin Mövlud günü münasibətilə Təzəpir məscidində dindarlarla görüşü zamanı demişdi: "Xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, uzun illərin məhrumiyyətindən sonra biz dinimizə-İslam dininə sahib olmuşuq. İslam dini bütün qadağalardan, bütün məhrumiyyətlərdən qurtarıb Azərbaycan müsəlmanlarının hər biri üçün onun ürəyinin istədiyi kimi mənəviyyatını yaradan, mənəviyyatını quran bir mənbə olubdur. Bu böyük nailiyətdir, böyük xoşbəxtlikdir. İndi artıq məscidlərin də qapısı açıqdır. Günü-gündən yeni-yeni Allah evləri, məscidlər açılır. Xalqımız öz dininə qaydır, dinini qüvvətləndirir, islam dininin xalqımız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk edir. Bu, böyük nailiyətdir. Ona görə də mən bu gün Allaha itaət edərək, islam dinimizə itaət edərək Həzrət Məhəmməd Peyğəmbərin Mövlud günü məhz buraya, Allah evinə, məscidə gəlmişəm. Sizin hüzurunuza gəlmişəm ki, bu xoşbəxtliyimi, bu nailiyətimizi, bu bayramları sizinlə birlikdə qeyd edək".

Heydər Əliyev bilirdi ki, islama qayıdış, bu zəngin sivilizasiyanın yenidən dirçəlməsi üçün din ilə dövlət və İslam ilə müasir demokratik qurumlar arasındaki münasibətlər sivil qaydada tənzimlənməlidir. Buna görə də H.Əliyev hakimiyyətinin ilk

günlerinden dövlət ilə din arasında səmimi ünsiyyət yaratmağa müvəffəq oldu. 1993-cü il sentyabrın 5-də Peyğəmbərin mövludu münasibəti ilə Təzəpir məscidindəki çıxışında diqqəti məhz bu məsələyə yönəltdi: «Biz bir dövlət kimi İslam dininin son dövrə geniş və çox surətlə inkişaf etməsini alqışlayırıq və bundan sonra da Azərbaycan Respublikasında, müstəqil ölkəmizdə hər bir insanın öz dini adətlərinə xidmət və onlardan istifadə etməsinə bütün imkanları yaradacağıq, biz islam dininin inkişafı üçün dövlət tərəfindən lazımi tədbirlərin hamısını görəcəyik». Heydər Əliyev çıxışında başqa bir məsələyə də aydınlıq gətirir. İslama qarşı yönələn əsassız ittihamlardan biri onun fundamentalizmə meyillənməsi ilə bağlı irəli sürülen əsassız bir iddiadan ibarətdir. Bu iddianın qərəzli və yanlış olduğunu İslamın öz mahiyyəti təsdiq edir. Heydər Əliyev çox aydın və məntiqi dəlillərlə bu məsələni şərh etdi: "Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı, başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayırlar. Azərbaycan müstəqil, demokratik prinsiplərə söykənən bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hürriyyət imkanları verir. Hər bir kəs hürdür, azaddır. Bizim Qurani-Kərim bunu göstərir və biz bu yolla gedirik ki, İslam dini başqa dinlərə hüsn-rəğbətlə yanaşır, başqa dinlərə mənsub adamlarla dostluq əlaqələri yaratmağa çalışır". H.Əliyev, eyni zamanda, dinlər arasında qarşılıqlı hörməti vacib sayır və İslam dininə qarşı təcavüzün yolverilməz olduğunu da vurğulayır: "Biz öz dinimizi qoruyub saxlamaqla bizim dinimizə, əxlaqımıza, mənəviyyatımıza təcavüzlərin qarşısını almaqla yanaşı, heç bir başqa millətə, heç bir başqa dinə təcavüz etməyəcəyik. Hər bir millətə və dinə hörmətlə yanaşmışıq. Bu, Allahın əmridir və Ulu Peyğəmbərimiz Məhəmməd Əleyhissəlamın bizə tövsiyəsidir".

Azərbaycan Respublikası tarix boyu dini düzümlülük ölkəsi olmuşdur. H.Əliyev bu məsələyə öz münasibətini bildirərkən belə demişdir: "Azərbaycanın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də burada çoxlu millətlərin yaşaması və üç əsas konfessiymanın sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün normal şəraitin mövcud olmasıdır. Bütün dinlər insanları həmişə sağlam mənəviyyata, düz yola dəvət ediblər. Azərbaycanda əhalinin əksəriyyətini İslam dininə etiqad edən azərbaycanlılar təşkil edir. Azərbaycanda eyni zamanda, xristian-pravoslav, yəhudü dininə etiqad edən insanlar, müxtəlif milletlərin nümayəndələri də yaşayırlar. Bu, əslində, Azərbaycanın reallığını, eyni zamanda Azərbaycan xalqının dini düzümlülüğünü göstərir". H.Əliyev dinlər və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı ehtiramın zəruriliyini söyləyir: "Hesab edirəm ki, insanlar hansı dinə,

Şeyxülislama yüksək mükafat təqdim edilir.

mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq bütün başqa dinlərə, mənəvi dəyərlərə hörmət etməlidir". H. Əliyev Təzəpir məscidində çıkışında möminlərə xitabən bütün ilahi dinlərin birliyini belə ifadə etmişdir: "İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmamışdır. Cünki bu dinlərin hamısı Allahdan gəlir".

H. Əliyev uzaqqorən bir siyasi xadim və həm də xalqın dini etiqadına və hisslerinə hörmətlə yanaşan müdrik bir insan kimi Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərini qarşılıqlı anlaşma, ümummilli mənafə, vətəndaş həmrəyliyi və cəmiyyətin milli-mənəvi birliyi məcrasına yönəltdi. H. Əliyev deyirdi: "Bizim dövlətimiz dünyəvi dövlətdir. Ancaq biz dindən ayrı deyilik. Din ilə dövlət arasında sıx əməkdaşlıq var və hesab edirəm ki, Azərbaycanda İslam dini özünün gözəl mənəvi dəyərləri Azərbaycan vətəndaşlarına aşılıyaraq, Azərbaycan vətəndaşlarını İslam dininin bu gözəl mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirərək Azərbaycan cəmiyyətini mənəviyyatca daha da yüksəldəcək və insanlar bu demokratiyanı, bütün azadlıqları doğru-düzgün başa düşəcəklər".

H. Əliyev insanların və cəmiyyətin bütün problemlərin həlli üçün mənəviyyatı örnək kimi qəbul edirdi. O, islami zəngin və mötəbər mənəvi dəyərlər qaynağı olaraq, cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi hesab edirdi. Din və bəşər, islam və cəmiyyət ruhla bədən

kimidir. H.Əliyev bu barədə deyirdi: «Biz Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət qururuq. Biz bu yolu seçmişik və bu yolla gedirik. Ancaq bununla bərabər bütün bəşəri dəyərlərdən istifadə edərək, ümumbəşəri dəyərlərin xalqımız üçün və milli mentalitetimiz, mənəviyyatımız üçün uyğun cəhətlərini götürüb tətbiq edərək heç vaxt dinimizdən, dini adət-ənənələrimizdən ayrıla bilmərik və imtina edə bilmərik. Bu baxımdan mən dinin inkişafını təmin etmək üçün nə lazımdır edirəm və bundan sonra da edəcəyəm».

H.Əliyev islami dəyərlərin qorunub saxlanması və təbliğində məscidlərin hansı gücə malik olduğunu yaxşı bilirdi. Ona görə də sovet rejimi dövründə yerlə-yeksan edilmiş məşhur Bibiheybət məscidinin yenidən tikilib xalqın istifadəsinə verilməsi H.Əliyevin dinimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə böyük, daimi diqqət və qayğısının daha bir nümunəsi idi.

1998-ci il iyulun 12-də Məhəmməd Peyğəmbərin müqəddəs mövludu günü və əsaslı şəkildə yenidən tikilmiş Bibiheybət məscid-ziyarətgah kompleksinin rəsmi açılışında çıxış edərək H.Əliyev dedi: «Bu, böyük memarlıq abidəsidir, əzəmətli kompleksdir, gözəl tikilibdir. Deyəsən, Bibiheybət məscid-ziyarətgahı Təzəpir məscidini kölgədə qoyacaqdır. Şübhəsiz, zarafat edirəm».

H.Əliyev İslam dininin təbliğində Şeyxüislam Hacı Allahşükür Paşazadənin xidmətlərinə də xüsusi önəm verərək dedi: "Bizim doğma islam dinimizin Azərbaycanda öz yerini tapmasında, insanların öz dini etiqadlarını yerinə yetirməsində, dinimizin özünəməxsus yer tutmasında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və bu idarənin başçısı Şeyxüislam Hacı Allahşükür Paşazadənin xüsusi xidməti vardır. Mən, bu fürsətdən istifadə edərək, respublikamızda islam dininin bütün tələblərinin yerinə yetirilməsi və insanlara vicdan azadlığının verilməsi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə, Azərbaycanda xalqın, millətin birliyinin, həmrəyliyin möhkəmləndirilməsində, inkişaf etməsində göstərdiyi fəaliyyətə görə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə və hörmətli Şeyxüislam Hacı Allahşükür Paşazadəyə hörmət və ehtiramımı bildirirəm, ona və ətrafında olan bütün din xadimlərinin hamısına təşəkkür edirəm".

Sovet dönməmində Azərbaycana rəhbərlik edən H.Əliyev kommunist-ateist təbliğatının hətta tuğyan etdiyi dövrdə islami dəyərlərə qarşı səlib yürüşü təşkil etməkdən uzaq olmuşdu. H.Əliyev deyirdi: «Allaha şükürler olsun ki, uzun illər qəlbimdə yaşatdığını arzuma, niyyətimə çatdım. Məkkəni ziyarət edərək İslam dininin nə qədər ümumbəşəri, fəlsəfi, elmi əslaslara malik olduğunu dərk etdim».

Təzə pir məscidində ibadət zamanı.

H.Əliyev Bibiheybət məscidinə təkcə həyat vermədi, onun müqəddəs qəbirlərin sayına görə islam dünyasının üçüncü ziyarətgahı olduğunu bütün müsəlman aləminə bildirmək üçün mümkün olan bütün tədbirləri həyata keçirdi. H.Əliyevin prezidentliyi dövründə respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində yüzlərlə dini ocaq, o cümlədən məscidlər və pirlər tikilmiş və bərpa olunmuşdur. H.Əliyevin xeyir-duası ilə Bakıda təmir olunan məscidlərdən biri də Təzəpir məscidi oldu. 90-cı illərin sonlarında Təzəpirin əsaslı təmiri ilə bağlı Prezidentin göstərişi ilə müəyyən işlər görüldü. H.Əliyev 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişinə cəhd göstərən daxili qüvvələrə qarşı mübarizə apararkən güvəndiyi yerlərdən biri də Təzəpir məscidi idi. H.Əliyev Təzəpir məscidində çıxışında deyirdi: «Mən bu gün sizə deyirəm və bu Allah evində and içirəm ki, biz bundan sonra heç vaxt müstəqilliyimizi əldən verməyəcəyik. Hər bir azərbaycanlı bunu anlamalı və bilməlidir... Ancaq ölkəmizin daxilində olan ayrı-ayrı xəyanətkarlar, satqınlar, öz şəxsi mənafelərini xalqın mənafeyindən, milli mənafeyimizdən, ənənələrimizdən üstün tutaraq müstəqilliyimizi məhv etmək istəyirlər. Biz buna yol verməyəcəyik... Mənim həyatım, tərcüməyi-halım sizə məlumdur. 1987-ci ildə Moskvada mən istefaya gedəndən sonra başıma nə bələlər gəldi. Orada məni əzmək, həbs etmək istədilər, boğmaq istədilər, boğa bilmədilər. Gəldim buraya, burada boğmaq istədilər, boğa bilmədilər. Getdim ucqar bir yerə, Naxçıvanda üç il yaşıdım, orada boğmaq istədilər, boğa bilmədilər. Xalqın iradəsi ilə iki ildir ki, buraya gəlmişəm. Mən buraya özüm gəlməmişəm, xalqın iradəsi ilə gəlmişəm. Əcaba, nə cür olur ki, bir belə terrorçu, bir belə qəsd edənlər öz istəklərinə nail ola bilmirlər? Allah qoruyur! Mənim əzizlərim, ona görə də mən arxayınam, arxayınam ki, əməli salehliyim, xalqıma sədaqətim, mənəviyyatıma görə Allah-Təala məni qoruyub, qoruyur və axıra qədər qoruyacaqdır».

2003-cü ilin sərt dekabr günlərində Təzəpir məscidi öz xilaskarını sonuncu dəfə qoynuna aldı və onu son mənzilə – Fəxri Xiyabana yola saldı. Təzəpirdən Fəxri Xiyabana yönələn matəm mərasimi ümumxalq kədərinin nə qədər böyük olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Dini mərasim Qafqaz Müsəlmanları İdaresinin sədri, Hacı Alılahşükür Paşazadə başda olmaqla Təzəpir məscidinin mollaları tərəfindən həyata keçirildi. Heydər Əliyev Təzəpir məscidi üçün nə qədər alicənab Allah adamı idisə, Təzəpir məscidi də Heydər Əliyevə sədaqət göstərən müqəddəs bir ziyarət yeri olduğunu sübut etdi.

2003-cü ildən bəri hər il dekabrın 12-də Təzəpirin həyətində Ümummilli lider

H.Əliyevin adına ehsanlar verilir, təziyyə mərasimi keçrilir. Bu sevgini, bu məhəbbəti Heydər Əliyev şəxsiyyəti qazanmışdır.

Tarixdən məlumdur ki, bəzən böyük şəxsiyyətlərin başladıqları əsaslı islahatlar, möhtəşəm quruculuq işləri layiqli varisin olmaması səbəbindən yarımcıq qalır. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının bəxti gətirmişdir. Çünkü H.Əliyevin əsasını qoymuş mühüm dövlət quruculuğu işi İlham Əliyevin təşəbbüskarlığı, işgizarlığı, gərgin əməyi sayəsində yarımcıq qalmadı, ümummilli liderin arzuları, ideyaları əbədi yaşamaq hüququ qazandı. İlham Əliyevin yüksək siyasi işgizarlığına yaxından bələd olan H.Əliyev 2003-cü ilin oktyabrın 3-də xalqa müraciətində deyirdi: "Üzümü sizə – həmvətənlərimə tutaraq qarşidan gələn prezident seçkilərində prezidentliyə namizəd, mənim siyasi varisim, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin I müavini İlham Əliyevi dəstəkləməyə çağırıram. O, yüksək intellektli, praqmatik düşüncəli, müasir dünya siyasetini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında six birləşdirək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim taleyülü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidi bəsləyirəm".

Bu gün Prezident İlham Əliyev böyük tarixə malik dini abidələrimizin bərpası və xalqımızın istifadəsinə verilməsi sahəsində ardıcıl dövlət tədbirləri həyata keçirir. Bi-biheybət, Təzəpir, Əjdərbəy, İçərişəhər Cümə, eyni zamanda digər məscid və ziyarətgahlarda aparılan tikinti, yenidənqurma və bərpa işlərini görəndə hər bir dindarın qəlbi iftixar hissi ilə dolur. Bu müqəddəs ocaqlar öz milli memarlıq xüsusiyyətləri və tarixiliyi ilə ölkəmizin çağdaş mədəni simasına misilsiz gözəllik və zənginlik gətirir, vətənimizin İslam dünyasında yerini möhkəmləndirir və nüfuzunu daha da artırır.

Heydər Əliyev ideyalarına sadıq qalan və onu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin maddi-mədəniyyət abidələrimizin, müqəddəs ziyarətgahlarımızın bərpası ilə bağlı imzaladığı fərman və sərəncamlar, verdiyi tapşırıqlar sırasında Təzəpir məscid kompleksinin genişləndirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidenti və Milli Məclisin üzvü kimi Təzəpir məscidinin əsaslı təmirinin xərcini öz üzərinə götürmüştür. Dövlət başçısı 2006-ci ilin sentyabrında və 2008-ci ilin iyulunda Təzəpir

məscidini ziyarət edərək mütəxəssislərlə fikir mübadiləsi aparmış və tövsiyələrini vermişdir. Prezident tikintinin gedişini daim diqqətdə saxlamış, qarşıya çıxan problemlər dərhal həll edilmişdir.

Prezident İlham Əliyev 2008-ci ilin iyulunda Bibiheybət məscid kompleksinin açılışında demişdi: «Təzəpir məscidində çox böyük quruculuq işləri aparılır. Əgər biz desək ki, Təzəpir məscidində təmir işləri aparırıq, səhv etmiş olarıq. Təzəpir məscidi faktiki olaraq yenidən qurulur. Orada da ərazi böyük miqyasda genişləndirilib, çox gözəl memar üslubunda inzibati binalar tikilir, həm xarici görünüşü tamamilə dəyişdirilir, həm də daxildə dizayn işləri çox yüksək səviyyədə aparılır. Mənim istəyim ondan ibarətdir ki, bizim üçün, Azərbaycan xalqı üçün, Azərbaycan müsəlmanları üçün müraciət olunan yerlərdə dönyanın ən yüksək texnologiyaları tətbiq olunsun, ən gözəl ustalar işləsin və ən keyfiyyətli tikinti materiallarından istifadə olunsun. Təzəpir məscidində sürətli tikinti işləri gedir, yaxın zamanlarda biz orada da açılışa toplaşacaqıq».

1905-1914-cü illərdə tikilən Təzəpir məscidi hazırda məscid kompleksə çevrilmişdir. Tikinti işləri aparılan zaman ziyarətgahə yaxın köhnə tikililər sökülmüş və küçələr genişləndirilmişdir.

Məscidin Şərq qapısı yenidən tikilmişdir və maraqlı dizaynı ilə diqqəti cəlb edir. Məscidin həyətində qadın və kişilər üçün rahat və geniş yeraltı dəstəməz otaqları qurulmuşdur. Məscidin qapısının sağında dəfn olunmuş Nabat xanımın qəbri təmir olunmuş və ona yaxın geniş pilləkan yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Kompleksin ayrıca qazanxanası, mükəmməl su təchizatı, havalandırma və digər kommunikasiya sistemləri, xüsusi istilik sistemi qurulmuşdur.

Məsciddə eyni vaxtda təxminən 500 dindarın namaz qılması mümkündür. Məscidin birinci mərtəbəsi kişilər üçün, ikinci mərtəbə isə qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Məscidin bütün günbəzləri yenidən qurulmuş və qızıl suyuna çəkilmişdir. Vaxtilə məscidin müxtəlif guşələrində və tavanında böyük zövqlə Qurani-Kərimin bir çox ayələri işlənmişdi. Sovet dönenində onların üstü örtülmüş və məhv edilmişdi. Quranın bu ayələri yenidən bərpa olunaraq nəfis şəkildə qızılı hərflərlə divarlara həkk olunmuşdur.

Təzəpir məscid kompleksinin həyətində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin əvvəlki binası, mədrəsə və ətrafindakı bəzi evlər sökülmüş, onların yerində hər cür texniki tələblərə cavab verən dörd mərtəbəli Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və İslam Universiteti

tinin inzibati binaları, qonaq evi və 300 nəfərlik konfrans salonunun tikintisi başa çatmışdır. Dördmərtəbəli kompleksin ümumi sahəsi 40 min kvadratmetrdir.

Məscidin daxilindəki əsas çilçırığın çəkisi ağır olduğu üçün başqası ilə dəyişdirilmiş, işıqlandırma sistemi müasir üsulla qurulmuşdur. Tavan və divar suvaqları ilkən memarlıq nümunələri saxlanılmaqla, yeni texnologiyalar əsasında müasirləşdirilmişdir. Məscidin irili-xirdalı 100-dən çox qapı və pəncərələri dəyişdirilmişdir.

1926-cı ildən məscid kinoteatr kimi istifadə olunduğu üçün binanın daxili quruluşu dəyişdirilmiş və dini rəmzlər məhv edilmişdi. Yeni tərtibatda sovet dövründə məscidin daxili və xarici görünüşünə edilən bütün əlavələr aradan qaldırılmışdır. Bu əsaslı işlərdən sonra Təzəpir məscidi Təzəpir məscid kompleksinə çevrilmişdir.

Bəli, Təzəpir məscid kompleksi tam hazırlıdır. 95 il əvvəl bu məscidin açılışı dövlət səviyyəsində qeyd olunmamışdı, çünki o zaman müstəqil Azərbaycan dövləti yox idi. Yaxın günlərdə bütün Azərbaycan dindarları və dövlət rəsmiləri Təzəpir məscid kompleksinin təmir, bərpa və yenidən qurulmasından sonra onun açılışına toplaşacaqlar. Bu təntənəli mərasim bir daha sübut edəcək ki, Təzəpir məscidi yaşayır və yaşıdır. Təzəpir məscidi 95 il əvvəl onun ilk qurucusu Nabat xanımı, ilk təməl daşını qoyan H.Z.Tağıyevi, layihəsinin müəllifi Zivərbəy Əhmədbəyovu unutmadiği kimi, bu gün Təzəpir məscidinə yeni həyat verən və onu məscid kompleksinə çevirən İNSANLARI da heç vaxt unutmayacaqdır.

Təzəpir məscidinin coxsayılı dindarları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması üçün haq davası, millət davası və torpaq davası aparan Azərbaycan rəhbərliyini müdafiə etmiş və müdafiə edəcəkdir. Bunu Təzəpirin şərəfli tarixi də sübut edir.

Təzələnən Təzə pir

*"Allahın məscidlərini yalnız Allaha və qiyamət gününə iman gətirən,
namaz qılıb zəkat verən və Allahdan başqa heç kəsdən qorxmayanlar inşa edə
(və ya təmir edə) bilərlər (yəniz bu qəbilədən olan şəxslərin əməlləri
Allah dərgahında qəbul olunur). Məhz onlar doğru yolu tapa bilənlərdən ola bilərlər!"
(Qur'ani-Kərim, Tövbə surəsi, 18).*

Təzəpir məscidinin yenidən bərpasını zəruriləşdirən bir neçə səbəb var idi: Əvvələ, uzun illər ərzində aparılan cari təmir işlərinə baxmayaraq, məscidin komunikasiya xətləri köhnəlmış və yararsız hala düşmüştü. Məscidin ətraf ərazilərini köhnə tikililər əhatə etmiş, gediş-gəliş yolları tıxanmış, yuxarı məhəllələrdən axıb gələn çirkab suları binanın özülünü qismən zədələmişdi. Məscidin günbəzində çatlar əmələ gəlmiş, iç dekorativ naxışların pozulmaq təhlükəsi yaranmışdı məruz qalmışdı.

İkinci məscid kompleksi ərazisində yerləşən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin inzibati və Bakı İslam Universitetinin tədris binalarının tamamilə yararsız vəziyyətdə olması idi. Bu tikililər praktik baxımdan müasir tələblərə cavab vermir, texniki qüsurları ilə normal iş şəraitinə əngəl törədirdilər. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin beynəlxalq əlaqələrinin, ictimai nüfuzunun gücləndiyi, Bakı İslam Universitetinin regionun tanınmış dini müəssisəsinə çevrildiyi bir dönmədə belə çatışmazlıqlar, əlbəttə, diqqəti cəlb etməyə bilməzdı.

Azərbaycan dövlətinin dini və milli-mənəvi dəyərlərə münasibətinin, tarixi abidələrimizə diqqət və qayığının daima canlı şahidi olan Şeyxüislam Hacı Allahşükür Paşazadə həzrətləri din xadimlərinin təmirata dəstək xahişini ölkə rəhbərimizə çatdırıldı. Bu müraciətin möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilməsi və tikintini xüsusi nəzarətdə saxlaması dövlətimizin İslam dininə olan ehtiramının ən bariz nümunəsidir. Müsəlmanlar cənab Prezidentin timsalında ölkədə etiqad azadlığının və dini tolerantlığın qarantını, həm də tarixi dəyərlərimizin qoruyucusunu və gələcək ənənələrimizin memarını gördülər.

Təzə pir məscid kompleksinin yenidənqurma layihəsinin müzakirəsi

Tikintinin gedişi ilə tanışlıq

Dövlət başçısı tikinti ilə bağlı tövsiyyələrini verir

Əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycan dövlətçiliyinin, milli demokratiya prinsiplərinin, dini etiqad və vicdan azadlığının bərqərar olmasına bu siyasi kursun layiqli davamçısı möhtərəm İlham Əliyev cənablarının xidmətləri hər zaman dünya müsəlmanlarının və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Son illərdə Azərbaycanın bütün dini ocaqlarında yüksək səviyyədə aparılan yenidənqurma işləri dövlət başçımızın xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, mədəni və tarixi zənginliyinə verdiyi qiymətin ən gözəl nümunəsidir.

Prezident İlham Əliyev Təzəpir məscidi kompleksinin yenidən bərpasında əvəzolunmaz xidmətlərinə görə heç vaxt müsəlmanların xeyir- dualarından əskik olmaya- caqdır. Rəsmən tikintinin gedışatını izləmək üçün Təzəpiri üç dəfə ziyarət etsə də, qeyri-rəsmi iş görüşləri, telefon bağlantıları, maddi və mənəvi dəstəyi, hətta tərtibat prosesində şəxsi iştirakı onu xalqın qəlbində əfsanəvi qurucuya və Təzəpirin həqiqi Memarına çevirmişdir. “Memar” adı – həm böyük ümumxalq məhəbbətinin göstəricisi, həm də sabahın tarixi salnaməsinə yazılaçaq ən şərəfli səhifədir.

Məhz Prezident İlham Əliyevin göstərişi əsasında 2005-ci ildə məscidin bərpası və ətraf ərazilərin rekonstruksiyası layihəsi hazırlanırdı. Layihədə Təzəpir məscidinin ilk inşaat kəminə qaytarılması məqsədilə yenidən bərpası və əzəli memarlığına xələl gətir-

Təzə pir məscidi kompleksinin gecə görünüşü

məyən elementlərin əlavə edilməsi öz əksini tapmışdı. Layihənin memarlıq işləri Ə.Məmmədova, bərpa F.Miralayev, interyer tərtibatı E.Mikayıldadəyə həvalə olundu. “Azərlayihə” institutu tərəfindən işlənib hazırlanan layihənin icraatını “İnam-AŞ” şirkəti (direktor Ə.Həbibov) həyata keçirdi.

2006-2009-cu illər ərzində Təzəpir məscid kompleksində aparılan tikinti prosesi nəticəsində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Məscidin ətrafi sonradan tökülmüş torpaq qatlarından təmizlənərkən onun kürsülük səviyyəsi üzə çıxmış, xarab olan kürsü daşları dəyişdirilmişdir. Sınmış və çatlamış divar daşları yeniləri ilə əvəz olunmuş, divarlar kimyəvi maddələrlə ümumilikdə 3 dəfə yuyulmuşdur. Deformasiyaya uğramış və ək-səriyyəti çürümüş qapı və pəncərələr qırmızı şam agacından olan yeni qapı və pəncərələr, minarənin çürümüş məhəccəri döymə üsulu ilə hazırlanmış yeni məhəccərlə əvəzlənmişdir. Məscidin daxilində müasir texnologiya ilə havalandırma və soyutma sistemləri quraşdırılmış, döşəmə hissəsi 30 sm-ə qədər dərinliyə salınaraq döşəməaltı istilik sistemi qurulmuşdur. Döşəməyə 720 nəfərlik “Namazgah” xalı döşənmişdir.

Məscidin qadınlar üçün olan hissəsində ibadət zalı 312 kv.metrlik fistiq ağacından şəbəkə ilə ayrılmış, metal pilləkən demontaj edilərək interyerdə üstü taxta ilə örtülmüş

Yenileşmiş mescidin esas ibadet zalı

Dövlət başçısının Şeyxülislamla görüşü

Dini yazılı abidələrin QMİ-yə təhvil verilməsi

Təzə pir məscidi kompleksinin konfrans zalı

dəmirbeton pilləkən quraşdırılmışdır. Giriş hissəsində eyvanın qarşısı daş şəbəkə ilə bağlanmış və ibadətə gələnlər üçün qarderob yaradılmışdır.

Məscidin ən cəlbedici yeri onun interyeridir. Burada divarlar və gümbəz altında (ümumi sahəsi 1400 kv. metr) Azərbaycan nəqqaşlıq məktəbinin və Şərq memarlığının nadir nümunələrindən istifadə olunmuşdur. Mehrab kaşı və mərmərdən yiğilmiş, gümbəzin pəncərə konstruksiyaları yenilənərək taxta şəbəkəli pəncərələrlə əvəzlənmişdir. Gümbəzə ağırlıq gətirən 2 tonluq çilçırağın əvəzinə müasir texnologiyalı işıqlandırma sistemləri quraşdırılmışdır. Eyni zamanda, əsas zalda 52 ədəd, qadınlar hissəsində 5 ədəd divar çilçırığı asılmışdır.

Məscidin tamamlayıçı dekorativ elementlərinin üstü, minarələrin başı və kəmər-bənd yazıları ən yüksək əyarlı qızıl lövhələrdəndir. Mala ilə tamamlanmış günbəzin üstü isə qızılıqaya daşı ilə üzənləmiş, burada dekorativ elementlərlə bərabər yuxarı hissədə "La ilahə illəllah" kəlməsi 6 dəfə təkrar olunmuşdur. Dekorativ oyma detallar və yazılar yüksək əyarlı qızıl təbəqə ilə işlənmişdir. Gümbəzin üstü hündürlüyü 1.6 metr olan daş sancاقla tamamlanmışdır.

Təzəpir məscid kompleksinin ərazisində birmərtəbəli yöndəmsiz tikililər söküllerək yerində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin inzibati və Bakı İslam Universitetinin tədris

Xarici qonaqların Təzə pir məscidi ilə tanışlığı

binaları üçün 5 mərtəbəli 3 iri korpus inşa edilmişdir. Umumi sahəsi 4100 kv.metr və 14350 kub metrlik həcmi olan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə məxsus korpusun ikinci və üçüncü mərtəbələrində 20 işçi otağı yerləşdirilmişdir. Birinci mərtəbədə sahəsi 340 kv.metr olan 6000 kitablıq kitabxana yerləşir. Kitabxananın interyeri ağaç materialı ilə bəzədilmiş, tavana 32 çilçıraq quraşdırılmışdır. Kitabxananın bir hissəsində dini televiziya verilişlərinin hazırlanması üçün ministudiya yaradılmışdır. Oxucular üçün maksimum şəraiti nəzərdə tutan bu məkanın zəngin kitab fondu vardır.

Birinci korpusun dördüncü mərtəbəsi Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri, Şeyxüllislam həzrətlərinin qəbul otağıdır. Qəbul otağının vestibülündə xüsusi stendlərdə İslam dininə dair eksponatlar, qədim əlyazmaları və dini kitablar sərgilənir. Vestibülün interyerində ağacdan yonulmuş oyma detallardan geniş istifadə olunmuşdur. Mərtəbənin bir hissəsində kiçik zal – 50 yerlik konfrans otağı yerləşir.

İkinci korpus xarici qonaqların qəbulu, yerləşdirilməsi və bir sıra mərasimlərin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumilikdə binada 1600 nəfərə xidmət etmək üçün 6 mərasim zalı yaradılmışdır. Korpusun mətbəx hissəsi ən müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş, personal otaqları nəzərə alınmışdır.

Üçüncü korpus Bakı İslam Universitetinin binasıdır. Burada hər mərtəbədə 10

Təzə pir məscidinin yeniləşmiş mehrabi

Yeniləşmiş Təzə pir

sinif otağı olmaqla 250 tələbənin təhsil alması üçün şərait yaradılmışdır. Binanın yarıمزırzəmi hissəsində universitetin yeməkxanası və kitabxanası yerləşdirilmişdir. Korpusun bir hissəsində müasir tələblərə cavab verən qazanxana, damında isə “Çiller” isitmə və soyutma sistemi quraşdırılmışdır. Bu sistemlə məscidin ətrafındakı bütün tikililər isitmə, soyutma və havalandırma ilə tam təchiz olunur.

Üç korpusun əhatəsində 900 kv.metr sahəsi olan müasir tipli konfrans zalı inşa edilmişdir. Konfrans zalının özünün ayrıraqda isitmə, soyutma və havalandırma sistemi mövcuddur. İçərisində diametri 10 metr olan iri konfrans masasının ətrafında 250 kreslo qoyulmuş, işıqlanma üçün 360 şamlıq xüsusi çilçıraq sıfariş edilmişdir. Tavan və güm-bəzin altı dekorativ ağaç detallarla bəzədilmişdir.

Məscidin qarşısında sürüşmənin qarşısını almaq üçün xüsusi dəmirbeton konstruksiya quraşdırılmış və torpaq qatı yol səviyyəsindən 1 metrə qədər götürülmüşdür. Burada 820 kv.metr sahəsi olan 4920 kub metr həcmində kiçik mərasim zalları, 80 kv.metr sahəsi olan 320 kub metr həcmində qurbangah, 200 kv.metr sahəsi olan 800 kub metr həcmində qadın və kişi dəstəmazxanaları, 352 kv.metr sahəsi olan 2112 kub metr həcmində yuyucuxana tikilmişdir. Məscidin ərazisində torpağın altında 480 kub metr həcmində su çəni quraşdırılmış, yüksək gücə malik generator və əlavə elektrik

tənzimləyicisi qoyulmuşdur. Kompleksin ətrafına 4500 kv.metrlik Ukrayna və Hindistandan gətirilmiş qranit-mərmər plitələr döşənmişdir.

Binaların fasadları “Qızılqaya” daşından yonulmuş şəbəkə və mürəkkəb memarlıq detalları ilə məscidin fasadına uyğun olaraq üzlənmişdir. Üzlük daşının həcmi 11200 kv.metrə yaxındır. Bundan başqa, Mustafa Sübhi küçəsindən məscidin ərazisinə girmək üçün əzəmətli və oyma detallarla zənginləşdirilmiş portal tipli darvaza quraşdırılmış, keçid hissəyə isə tökmə metal darvaza qoyulmuşdur. Mirzə Fətəli küçəsindən olan keçid portalı sökülrək yenisi ilə əvəz olunmuş və yeni metal darvaza quraşdırılmışdır. Məscidin qarşısında 3 fəvvərəli hovuz tikilmiş, fəvvərələr iri həcmli daşdan yonulmuş, içi kaşılrla tamamlanmışdır.

Mustafa Sübhi küçəsində baş portala yaxın hissədə bir sıra köhnə tikililər sökülrək ibadətə gələnlərin rahatlığı üçün 50 yerlik avtomobil dayanacağı yaradılmışdır. 2000 kv.metrə yaxın divar Ağlay daşı ilə üzlənmişdir. Boşaldılmış ərazidə müasir elektrik şəbəkəsi binası inşa edilmişdir. Yöndəmsiz hala düşmüş Lev Tolstoy küçəsi rekonstruksiya olunarkən 4000 kub metrə yaxın torpaq işləri görülmüş, 1400 kv.metr qonşu binaların fasadı bərpa edilmiş, yerə 2500 kv.metrə yaxın səki daşı döşənmişdir. Təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən məscidin ərazisinə iri avtomobilərin girişi üçün Mustafa Sübhi və Bəşir Səfəroğlu küçələrinin kəsişməsində ayrıca metal darvaza quraşdırılmışdır.

Bütün bu texniki göstəricilər Təzəpir məscid kompleksinə sərf olunan zəhmətin yalnız maddi hissəsidir. Bu fövgəladə işin mənəvi dəyəri heç bir söz və təriflə ölçülə bilməz. XXI əsrin bu möhtəşəm iman epopeyasını yaradan hər bir kəs – daşyanan fəhlə də, bəzək vuran nəqqas da, qurğuları tənzimləyən mühəndis də, hətta təqəüdünün bir manatını tikintiyə nəzir edən agbirçək nənə də qəlblərindəki məhəbbəti və müqəddəs dinimizə hörməti bizlərə və gələcək nəsillərə emanət qoyurlar. Biz isə bu əvəzolunmaz xidmətdə payı olmuş hər bir kəsə, özəlliklə ölkə başçımız möhtərəm İlham Əliyev cənablarına bütün Azərbaycan müsəlmanlarının dərin ehtiram və minnədarlığını izhar edir və qəlbimizi riqqətə gətirən hissərimizi Xatəmül-ənbiya Peygəmbərimiz Həzərət Məhəmməd salavatullahın hədisi ilə Zati-alilərimizə ünvanlayırıq: “Hər kim ibadət üçün bir məscid tikər və ya ona həyat verərsə, onun savabı Cənnətdə qəsr tikməyə bərabərdir”.

Allah köməyiniz olsun!

İçindəkilər

Xəlifədam və ya Təzə pir – 3

Təzəpir məscidinin inşası – 13

Təzəpir məscidi Mart soyqırımı günlərində – 23

Təzəpir məscidi bolşevik rejimi illərində – 31

Milli-azadlıq mübarizəsi və Təzə pir məscidi – 37

Azərbaycanın Milli dirçəlişi və Təzə pir məscidi – 45

Təzələnən Təzə pir (müəllif: Qəmər xanım Cavadlı) – 59

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi

Azərbaycan, Bakı, AZ1001, M.Fətəli 7.

Tel: (+994 12) 494 55 49, Faks: (+994 12) 498 88 33

Website: www.qafqazislam.com

E-mail: qmi@qafqazislam.com